

Examining Issues and Challenges of Employment and Empowering of Female Heads of Household

Mohammad Khademi Kolehlou 

Assistant Professor, Technology Studies Institute, Tehran, Iran.

Fatemeh Jalali * 

Researcher, Technology Studies Institute, Tehran, Iran.

Amirali Sharif Mohseni 

Researcher, Technology Studies Institute, Tehran, Iran.

Introduction

Social and economic changes have led to alterations in the structure of different social strata and groups within society. Nowadays, one of the concerns is the increasing population of social strata that traditionally have had limited social resources. Women, especially female-headed households, fall into this social group. Official statistics and information also indicate that in recent years, the number of female-headed households responsible for providing for all or a significant portion of their family's expenses and making decisions about how to allocate their income has increased. However, this does not imply that all female-headed households are impoverished, but often these households and the families under their care face significant challenges. These women, due to their roles related to family and caretaking, face numerous limitations and challenges. In many cases, they are close to the brink of poverty and require support and empowerment to achieve sustainable livelihoods. Being on their own, they lack the ability to escape their vulnerable situation. Considering the existing difficulties faced by female-headed households, the well-being of these women and providing sustainable livelihoods for them and their family members have become major concerns for researchers and policymakers in recent decades. Support and empowerment are the primary tools policymakers use to improve the situation for these women, although they encounter significant challenges along the way. This study aims to assess the impact of actions and

* Corresponding Author: fate_jalali@sbu.ac.ir

How to Cite: M, Khademi; F, Jalali; A. A, Sharif Mohseni. (2024). Examining issues and challenges of employment and empowering female-headed household, *Journal of Social Development and Welfare Planning*, 14(57). 271-323.

support provided in the field of employment and empowerment for female-headed households in Iran. The results of this study can inform future interventions and policies.

Methodology

To achieve the goal of this research, a qualitative research method was employed. The main issue in this study is to understand the system of challenges and issues related to employment and empowerment of female-headed households. In this regard, efforts were made to study scientific, empirical, and policy documents using an “integrative” approach to analyze and summarize them, providing a basis for planning. Consequently, 66 documents were selected from a pool of 430, read, and coded. The document analysis was conducted using the thematic analysis method and open and selective coding, facilitated by the MAXQDA 2020 software. In the next stage, in order to gain a deeper and focused understanding of the challenges and issues related to employment and empowerment of female-headed households, deep interviews were conducted. A total of 26 individuals were interviewed across three major levels: Top-level: Managers and institutional experts. Intermediate level: Social workers in the field of female-headed households. Micro level: Female heads of households, with the assistance of specific support institutions. Ultimately, interviews were conducted with 9 social workers, 9 female heads of households, and 8 officials and managers at the top level. For the analysis of interviews, the thematic analysis method was employed, and for identifying themes and categories, guided and contractual content analysis was used. The sustainable livelihood model served as the framework for this research, forming the basis for identifying and further categorizing codes and concepts within the MAXQDA software.

Results

The combined findings from the integrative analysis and in-depth interviews complement each other, indicating that in this field, there are **24** main challenges and **104** issues. The results reveal that the economic conditions of society significantly impact this group, and within the community, there are platforms for female-headed households to be productive. This situation has contributed to the accelerated growth of these women. These women face significant challenges across various livelihood capitals, including human, economic, social, and physical capital. The scarcity of these resources has a cumulative impact, resulting in a reduction of their overall capital. Additionally, social processes and structures within the community have contributed to the stagnation of improvements in the well-being of female-headed households and the intensification of impoverishment processes.

Factors such as dependency, decision-making challenges, inadequate support systems, and shortcomings in employment programs have hindered the effectiveness of support interventions and empowerment efforts. Furthermore, negative perceptions toward support organizations have also played a role in limiting their impact.

Discussion




According to the findings and based on the sustainable livelihood model, female-headed households face multiple challenges and issues in terms of employment and empowerment. Any intervention in the field of women's employment and empowerment that disregards these challenges cannot yield the necessary results. Ignoring the factors that discourage female-headed households from entering this domain, or even if they do enter, prevent them from achieving meaningful outcomes in terms of employment and empowerment, leads to these women living in a vulnerable environment. Their access to various forms of capital is weak and fraught with challenges. Additionally, the structures and processes that hinder their access to different types of capital pose further obstacles. Even the support provided to them is often riddled with challenges.

Keywords: Female-headed Households, Empowerment, Employment, Economic Empowerment, Social Protection



فصلنامه علمی برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی
دوره چهاردهم، شماره ۵۷، زمستان ۱۴۰۲، ۳۲۳-۲۷۱
qjssd.atu.ac.ir
DOI: doi.org/10.22054/qjssd.2023.70832.2422

احصاء نظام مسائل اشتغال و توانمندسازی زنان سرپرست خانوار

محمد خادمی کله‌لو  استادیار پژوهشکده مطالعات فناوری ریاست جمهوری، تهران، ایران.
فاطمه جلالی*  پژوهشگر، پژوهشکده مطالعات فناوری، تهران، ایران.
امیرعلی شریف محسنی  پژوهشگر، پژوهشکده مطالعات فناوری، تهران، ایران.

چکیده

در سال‌های اخیر بر تعداد زنان سرپرست خانوار افزوده شده است و مشکلاتی که این زنان و خانواده‌هایشان با آن روبرو هستند موجب شده سیاست‌گذاران و نهادهای حمایتی به امر اشتغال و توانمندسازی زنان سرپرست خانوار توجه ویژه‌ای مبذول دارند. هر نوع مداخله اثربخشی نیازمند شناسایی چالش‌ها و مسائلی است که در این مسیر وجود دارد و مانع از اثربخشی اقدامات و حمایت‌ها می‌گردد. به این منظور با استفاده از روش فراترکیب اسناد این حوزه (۶۶ سند پژوهشی و رسمی) تحلیل و سپس مصاحبه عمیق با مطلعین و ذینفعان در سه سطح خرد (زنان سرپرست خانوار)، میانه (مددکاران) و کلان (مدیران و تصمیم‌گیران) (۲۴ نفر) انجام شد و تجزیه و تحلیل داده‌ها از طریق تحلیل مضمون صورت پذیرفت. یافته‌های بررسی انجام‌شده نشان داد در چهار حوزه بسترهای آسیب‌زا، انواع سرمایه‌های معیشتی، فرایندها و ساختارها و استراتژی‌های معیشتی زنان سرپرست خانوار چالش‌ها و مسائل متعددی وجود دارد که مانع از آن می‌شود که مداخلات حوزه اشتغال و توانمندسازی از اثربخشی لازم برخوردار باشد. اعتبار و روایی پاسخ‌ها مورد بررسی قرار گرفت و تأیید شد. در مجموع بر اساس یافته‌های فراترکیب و مصاحبه‌های عمیق ۲۴ چالش عمده و ۱۰۴ مسئله در این چهار حوزه شناسایی شد.

واژه‌های کلیدی: زنان سرپرست خانوار، توانمندسازی، اشتغال، توانمندسازی اقتصادی، حمایت اجتماعی

* نویسنده مسئول. fate_jalali@sbu.ac.ir

۱- مقدمه و بیان مسئله

امروزه، یکی از نگرانی‌ها، افزایش حجم جمعیت‌هایی است که ضعیف‌ترین قشرند یا کمترین منابع اجتماعی را در اختیار داشته‌اند. زنان سرپرست خانوار^۱، یکی از این گروه‌های اجتماعی هستند (جوادیان و همکاران، ۱۳۹۸: ۶۶). بررسی‌ها نشان می‌دهد زنان سرپرست خانوار بیش از مردان در معرض خطر هستند؛ زیرا از قابلیت‌ها و امکاناتی که برای توانمندی و کاهش فقر لازم است، محروم‌اند (شادی‌طلب و همکاران، ۱۳۸۴: ۱). سرپرستی خانوار مستلزم تأمین منابع مالی و معنوی اعضاء خانواده است و بر اساس تقسیم کار جنسیتی رایج نقش سرپرستی بر عهده مردان است و زنان برای آن آموزش نمی‌بینند. در شرایطی که تقسیم کار جنسیتی، کارایی‌اش را از دست دهد زنان با موقعیت دشواری مواجه می‌شوند که پتانسیل ابتلا به آسیب‌ها را در آن‌ها بالا می‌برد (احمدنیا و قالیباف، ۱۳۹۶: ۱۰۶).

زنان سرپرست خانوار باید به‌تنهایی علاوه بر بار سرپرستی، کسب درآمد و مدیریت اقتصادی، بار نگهداری فرزندان و بهبود شرایط زندگی اعضای خانوار را نیز بر عهده بگیرند (قلی پور و رحیمیان، ۱۳۹۰: ۴۰) (کردزنگنه و اقبالی، ۲۰۱۷: ۲۶). بار جنسیتی (زنان نسبت به مردان درآمد، دارایی و دسترسی کمتری به منابع تولیدی دارند)، بار خانواده (نسبت شاغلان به غیرشاغلان) و بار سرپرستی (نبود کمک بزرگ‌سال دیگر) تحت عنوان «بار سه‌گانه»^۲ روی زنان سرپرست خانوار تأثیرگذار است (حسن‌پور، ۱۴۰۰: ۸۹) (Flato, 2017: 42-43). در این شرایط «زن سرپرست خانوار فقیری» هست که ناگزیر از «سرپرستی» خانوار است بدون آن‌که نقش‌های دیگرش را کنار گذاشته باشد؛ او «فقیر» است درحالی‌که «سرپرستی» مستلزم توان تأمین مایحتاج خانوار است؛ و نهایتاً این‌که «زن» است در شرایطی که «زن» بودن به دلیل نابرابری‌های مبتنی بر جنسیت در دستیابی به فرصت‌ها و امکانات موجود در جامعه، رهایی از فقر و امکان سرپرستی را برای وی

1. Female-Headed Households
2. Triple Burden

دشوارتر از پیش می‌سازد (کرمانی و مظلوم خراسانی، ۱۳۹۴: ۱۱۹). همه این عوامل باعث می‌شود سرمایه‌های در دسترس آنان اعم از سرمایه انسانی، سرمایه اقتصادی و اجتماعی عموماً کمتر از سایرین باشد، امکان انتخاب استراتژی‌های معیشتی مناسب را نداشته باشند و در وضعیت نامناسبی از جهت تأمین نیازهای اساسی قرار گیرند.

بزرگ‌ترین مشکل زنان سرپرست خانوار دسترسی محدود آن‌ها به سرمایه‌های اقتصادی و مشکلات اقتصادی است (قلی‌پور و رحیمیان، ۱۳۹۰: ۵۴) (عباس‌زاده، ۱۳۹۰) (معیدفر و حمیدی، ۱۳۸۶) آن‌ها از قابلیت‌ها و امکانات لازم برای کاهش فقر محروماند و بیشتر از سایرین در معرض خطر فقر قرار دارند (قلی‌پور و رحیمیان، ۱۳۹۰: ۴۱) که باعث می‌شود به سازمان‌های حمایتی روی بیاورند.

دولت‌ها و سازمان‌ها خدمت‌رسان و حمایتی خود را موظف به مقابله با مسئله فقر و کاهش پیامدهای منفی آن می‌دانند. عموماً اولین استراتژی ارائه خدمات و منابع مالی و غذایی است. بررسی‌ها نشان داده است اگرچه کمک‌های بلاعوض سازمان‌های مختلف به مردم فقیر در طولانی‌مدت توانسته تا حدی از پیامدهای محرومیت و فقر بکاهد، اما موجب شده افراد در هر شرایطی توقع کمک از نهادهای حمایتی را داشته باشند. کمک‌های بلاعوض و بدون توجه به مقوله توانمندسازی و ظرفیت‌های فردی و محلی و اجتماعی در مناطق محروم موجب باقی ماندن افراد در چتر حمایتی سازمان‌های مسئول شده است. نیاز است اقدامات انجام شده از سوی نهادهای حمایتی و دولت با دیدگاه توانمندسازی فقرا و محرومین و افزایش قابلیت‌های آن‌ها در جهت تأمین نیازهایشان باشد.

توانمندسازی شامل ابعاد اقتصادی (دسترسی و کنترل منابع دارای بهره‌وری، کار شایسته و ...)، سیاسی (نمایندگی سیاسی و اقدام فعال برای تغییرات) و اجتماعی (عدم تبعیض، آگاهی انتقادی از شرایط فرد و قابلیت‌های انسانی) است (Un, 2012: 4) و در نهایت توان کنترل بر مسائل و مشکلاتی که افراد و گروه‌ها که با آن مواجه هستند، را پیدا می‌کنند (کیمیایی، ۱۳۹۰: ۶۴). زنان سرپرست عموماً در معرض آسیب‌های اجتماعی زیادی هستند و قرار گرفتن در چنین جایگاهی زمینه‌ساز آسیب‌های دیگری نیز هست

(شجاع‌نوری، ۱۳۹۷: ۳۰) توانمندسازی از جمله توانمندسازی اقتصادی زنان راهکاری است که هم زنان و هم جامعه نیز به شکل گسترده‌تری از آن نفع می‌برند (زارعان و زارعی، ۱۳۹۷: ۳۲۶) زیرا چنانچه در مسیر توانمندسازی زنان سرپرست خانوار به سطح متوسطی از شرایط زندگی برسند احتمال بروز آسیب‌های اجتماعی در آنان کمتر می‌شود (نقیبی و باقری ۱۳۹۳). اشتغال از جمله ابزارهای کلیدی است که منجر به شکست چرخه نابرابری و توانمندسازی افراد می‌شود (Ernst, 2012: 1-6).

داشتن شغل و درآمد از مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار بر توانمندسازی زنان سرپرست خانوار است (اکبری و قاسمی، ۱۳۹۷: ۱۱) (افشانی، ۱۴۰۰: ۵۴). بررسی‌های متعددی نیز رابطه بین شغل، توانمندسازی اقتصادی و کاهش وابستگی به سازمان‌های حمایتی را نشان می‌دهد (کیمیایی، ۱۳۹۰؛ Raheim, 1995). اجرای برنامه‌های توانمندسازی و اشتغال باعث می‌شود دسترسی زنان سرپرست خانوار به انواع سرمایه‌ها و قابلیت‌ها افزایش یافته و در نهایت بتوانند به تأمین نیازهای خود به‌طور مستقل بپردازند.

برنامه‌های توانمندسازی زنان سرپرست خانوار در حوزه اشتغال نهادهای حمایتی به دنبال آن هستند که تا حد امکان بعد از یک دوره زمانی، پس از طی نمودن فرآیندهای توانمندسازی؛ این زنان با مشکلات موجود مواجه و نیازمند حمایت‌های بیرونی نباشند، اما هنوز چالش‌هایی هست که موجب شکست طرح‌های توانمندسازی زنان شده و قطع نیاز از نهادهای حمایتی صورت نمی‌گیرد. این بررسی به دنبال آسیب‌شناسی اقدامات و حمایت‌های انجام‌شده در حوزه اشتغال و توانمندسازی زنان سرپرست خانوار در ایران است تا بتوان از نتایج آن در اقدامات بعدی بهره‌مند شد.

۲- پیشینه پژوهش

در ادامه به برخی مطالعات که به چالش‌های زنان سرپرست خانوار پرداخته‌اند اشاره خواهد شد. جدول زیر نشان می‌دهد این حوزه در چه پژوهش‌هایی انجام شده و نتایج کلیدی آنان چه بوده است.

جدول ۱- پیشینه پژوهش

محققین	عنوان	روش	نتایج اصلی
فروزان و بیگلریان (۱۳۸۳)	سرپرست خانوار: فرصت‌ها و چالش‌ها	پیمایش در پنج استان	شاخص فقر انسانی این افراد در مقایسه با سایرین بسیار بالا است. اکثریت آن‌ها حرفه‌ای ندارند که امکان دستیابی به اشتغال را فراهم کند.
معیدفر و حمیدی (۱۳۸۶)	زنان سرپرست خانوار: ناگفته‌ها و آسیب‌های اجتماعی	تحلیل ثانویه و مصاحبه‌های عمیق	مهم‌ترین مسئله این زنان، مسئله اقتصادی است. مسئله دیگر احساس ناامنی در مورد بدن است و برچسب‌هایی که دیگران به این زنان می‌زنند. این زنان با آسیب‌های اجتماعی و روانی زیادی مواجه هستند که موجب عدم تعادل در زندگی آنان می‌شود.
قلی‌پور و اشرف (۱۳۹۰)	رابطه عوامل اقتصادی، فرهنگی و آموزشی با توانمندسازی زنان سرپرست خانوار	پیمایش	مشکل اقتصادی مهم‌ترین چالش این زنان است و آنان به دلیل داشتن نقش‌های متعدد فرصت آموزش ندارند و معمولاً در مقایسه با دیگر زنان از تحصیلات کمتری برخوردارند از این رو آموزش تأثیر مثبتی بر خانواده آن‌ها دارد.
احمدنیا و قالیباف (۱۳۹۶)	زنان سرپرست خانوار در تهران: مطالعه کیفی تجربیات، چالش‌ها و ظرفیت‌های آن‌ها	مصاحبه نیمه‌ساختاریافته	افزایش سطح استرس و اضطراب در کنار پذیرش مسئولیت زندگی و افزایش اعتمادبه‌نفس در این زنان. اشتغال منقطع، الگوی رایج در میان زنان متعلق به طبقه پایین و اشتغال دائم یا بیکاری، الگوی رایج در میان زنان سرپرست در طبقه متوسط و بالاست. رویکرد زنان سرپرست خانوار، صرف‌نظر از موقعیت طبقاتی، به ازدواج مجدد منفی بوده است.
همتی و کریمی (۱۳۹۷)	زنان مطلقه و تجربه سرپرستی	روش پدیدارشناسی تفسیری	احساس طرد و انزوا، ترحم، بیگانگی، ناامنی و ناراحتی از جمله پیامدهای داغ ننگ سرپرستی برای این زنان و فرزندان‌شان است. برعهده گرفتن سرپرستی فرزندان برای زنان آکنده از تجربیات احساسی منفی چون احساس تنهایی و بی‌کسی، احساس ترس و ناامنی در فضای مردسالارانه، و احساس نگرانی است که به‌شدت سلامت جسمی و روحی و روانی این زنان و فرزندان‌شان را تهدید می‌کند. ایفای نقش‌های متعدد و گهگاه متناقض در عرصه‌های خصوصی و عمومی است که فشار مضاعف جسمی و روحی بر این زنان وارد می‌سازد

<p>مسئله اصلی زنان سرپرست خانوار را نداشتن شغل و درآمد کافی می‌دانند. برخورداری از حمایت اجتماعی بر توانمند نمودن زنان سرپرست خانوار مهم‌تر است، زنانی که توانمند باشند امکان دستیابی به شغل و درآمد مناسب را نیز خواهند داشت. مشارکت اجتماعی، احساس تعلق به جامعه، نداشتن مشکلات عاطفی و روانی از مواردی است که با برخورداری از حمایت اجتماعی حاصل می‌گردد. کیفیت زندگی زنان سرپرست خانوار متأثر از برخورداری ایشان از حمایت اجتماعی است.</p>	<p>فرا تحلیل</p>	<p>فرا تحلیل نیازها و اولویت‌های زندگی زنان سرپرست خانوار با رویکردهای جامعه‌شناختی</p>	<p>قربانی و همکاران (۱۳۹۸)</p>
<p>مشکل عمده این زنان «فقر قابلیت» است، یعنی اکثر این زنان قابلیت‌ها و توانمندی‌های لازم نظیر سواد، تحصیلات عالی و سلامت جسمانی برای خروج از ورطه فقر را ندارند و این امر دایره انتخاب‌های آن‌ها را برای زندگی به شدت محدود می‌کند.</p>	<p>مصاحبه‌های عمیق</p>	<p>تجربه سرپرستی خانوار توسط زنان و چرخه بازتولید فلاکت</p>	<p>قادری و همکاران (۱۴۰۱)</p>
<p>مشکلات این زنان در دسته‌بندی مسائلی چون فقر و ناامنی اقتصادی، محدودیت‌های اجتماعی، ناتوانی سیاسی، مشکل در یافتن شغل، مشکل در رسیدگی به مسائل مالی، آزار جنسی و شکلات پزشکی قرار می‌گیرد. نبود پدر بر روی زندگی، اعتمادبه‌نفس، تحصیل و بزهکاری فرزندان نیز تأثیر دارد.</p>	<p>تحلیل ثانویه و پیمایش</p>	<p>مشکلات زنان سرپرست خانوار در جامو و کشمیر</p>	<p>شیردار و سینگ^۱ (۲۰۱۸)</p>
<p>در حوزه توانمندسازی زنان سرپرست خانوار با چالش‌هایی چون دستمزد نابرابر، غذای ناکافی برای خانواده و روابط مردسالارانه روبه‌رو هستند. این زنان بار مسئولیت مضاعفی را تجربه می‌کنند.</p>	<p>مصاحبه عمیق</p>	<p>فقر در میان زنان سرپرست خانوار در زیمباوه</p>	<p>نیاسی و توبیجان^۲ (۲۰۱۸)</p>
<p>مشکلات گذشته زنان سرپرست خانوار بر ساختار خانواده و عملکردی که در خانواده دارند تأثیر زیادی دارد. این زنان بسیار آسیب‌پذیرند اما نقش مادری کلید تقویت این خانواده‌ها است.</p>	<p>مصاحبه‌های غیر ساختاریافته</p>	<p>چالش‌ها و نقاط قوت و ضعف زنان سرپرست خانوار در جوامع پرخطر</p>	<p>شالکویک^۳ (۲۰۱۹)</p>

1. Bashir Dar and Singh
2. Nyathi and Thobejane
3. Schalkwyk

زنان سرپرست خانوار و جمعیت رو به گسترش آنان موضوع مطالعات بسیاری است که به برخی از آنان در این بخش و به بسیاری از آنان در بخش تئوریک و فراترکیب پرداخته شده است. این بررسی‌ها که به شرایط و گاه چالش‌هایی پرداخته‌اند که در زندگی و سرپرستی خانواده این زنان با آن مواجه هستند. در بررسی حاضر تمرکز به اشتغال و توانمندسازی زنان سرپرست خانوار است و موانعی که در سطوح و ابعاد مختلف بر سر این موضوع وجود دارد.

۳- چارچوب مفهومی

۳-۱- مفاهیم و علل تأثیرگذار

بر اساس تعریف معاونت ریاست جمهوری در امور زنان و خانواده خانوار مجموعه افرادی است که تمام یا اغلب آن‌ها به دلیل دارا بودن شرایط خاص اقامتگاه مشترکی را برای سکونت خود انتخاب کرده‌اند و به‌طور مشترک امور زندگی در آن اقامتگاه را اداره می‌کنند (۱۴۰۰). خانوارها می‌توانند تک‌نفره و یا چندنفره باشند. زنان سرپرست خانوار به دلایل مختلف مسئولیت تأمین معاش خانواده و اداره امور آن را بر عهده‌دارند. منظور از زنان سرپرست خانوار (منطبق با رویکرد دستگاه‌های حمایتی) شامل: همسر فوت کرده، مطلقه، دارای همسر که به هر دلیل مسئولیت تأمین معاش خانواده را دارند و دختران مجردی که به سن مجرد قطعی رسیده‌اند. به‌طور کلی این خانوارها در سه دسته قراردارند: (Chant, 1997: 25) (نازک‌تبار و ویسی ۱۳۸۶: ۹۸) خانوارهایی که مرد به‌طور دائم نیست، مرد به‌طور موقت غایب است و زن مجبور به تأمین معاش است و خانوارهایی که مرد حضور دارد اما نقشی در امرار معاش ندارد وزن عهده‌دار است. در رویکرد دیگری دو دسته زن سرپرست خانوار وجود دارد: ۱- زنان خود سرپرست و تنها. ۲- زنان سرپرست خانواری که معمولاً سرپرستی فرزندان و گاه والدین سالخورده یا سایر اعضای خانواده را دارند (محمدی، ۱۳۸۵: ۱۵).

توانمندسازی^۱ فرایندی پویا و فراگیر است که هدف عمده آن، ایجاد تغییرات مناسب در تمام ابعاد زندگی افراد، خانواده‌ها، گروه‌ها و اقشار جامعه است (رضایی تبار و زارع، ۱۳۹۱: ۱۵۱). نظریه‌های توانمندسازی بر قدرت دادن به افراد تأکید دارند که به معنای افزایش توان آن‌ها برای اتکا به خود و گسترش حق انتخاب در زندگی است (کتابی و یزدخواستی، ۱۳۸۲: ۱۵۰). توانمندسازی زنان فرایندی است که از طریق آنان زنان توانایی انتخاب استراتژی‌های زندگی را در زمینه‌هایی کسب کنند که قبلاً از آن‌ها سلب شده است (Huis, 2017: 32). در تعریف بانک جهانی توانمندسازی به معنای گسترش و بسط آزادی انتخاب افراد و اقدام برای شکل دادن به زندگی افراد است. این مفهوم به معنای کنترل بر منابع و تصمیمات است (دیپا، ۱۳۹۴: ۲۶).

از نظر سن (Sen, 2000)، از سویی، درآمد ابزاری مهم در دستیابی به توانمندی است و از سوی دیگر، افزایش توانمندی در زمینه‌های غیر درآمدی، افزایش در بهره‌وری درآمدی را به همراه دارد و منجر به افزایش میزان مطلق درآمد می‌شود. از نظر او توانمندی عبارت است از امکان انتخاب بین ترکیب‌های مختلفی از عملکردها (زمانی و افشانی ۱۴۰۰: ۵۴). زنان و مردان فقیر به طیفی از دارایی‌ها و قابلیت‌ها برای افزایش رفاه و امنیت خود و همچنین اعتمادبه‌نفس نیاز دارند تا بتوانند با گروه‌های قوی‌تر مذاکره کنند. قابلیت‌ها، ویژگی مردم است و آنان را قادر می‌سازد تا دارایی‌های خودشان را به روش‌های مختلف برای افزایش رفاه خود به کارگیرند. سه دسته اصلی قابلیت‌ها شامل قابلیت‌های انسانی (بهداشت و سلامت، آموزش، تولید یا سایر دارایی‌های مهارت‌افزا)، اجتماعی (روابط مبتنی بر اعتماد متقابل و ...) و سیاسی (ظرفیت انتقال نظرات به دیگران، تشکیل انجمن‌ها و ...) است. می‌بایست توجه داشت رابطه‌ای دوسویه بین قابلیت‌ها و منابع وجود دارد. در بحث سن یک زیرمجموعه از قابلیت‌های معیشتی وجود دارد که شامل توانایی مواجهه با فشارها و شوک‌ها و همچنین توانایی یافتن و استفاده کردن از فرصت‌های

معیشتی است (Chambers, 1991: 4). از نظر سن، کسی که قابلیت کمتری دارد، فرصت کمتری برای انجام کارهای ارزشمند دارد.

در تمامی تعاریف و مفاهیم به کاررفته در جریان توانمندسازی وجود سه مفهوم منابع^۱، عاملیت^۲ و دستاوردها^۳ یا و پیامدها که در اثر فرایند توانمندسازی ایجاد می‌شود مشهود است (کبیر، ۱۳۸۹) (نوروزی، ۱۳۹۵) (حاجی‌لو و ولیزاده، ۲۰۲۰) (شادی‌طلب و همکاران، ۱۳۸۴). منظور از منابع شامل منابع اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و فیزیکی نیز هست. منابع به گفته کبیر^۴ (۲۰۰۱) از عوامل تسریع‌کننده توانمندسازی هستند. عاملیت به این معنا است که زنان فقط دریافت‌کنندگان خدمات نیستند، بلکه بازیگران اصلی در فرایند تغییر به ویژه در تدوین انتخاب‌های مهم زندگی و کنترل بر منابع و تصمیماتی که تأثیر مهمی در زندگی ایشان دارند، در نظر گرفته شوند. دستاوردها می‌تواند شامل برآورده شدن نیازهای اساسی تا دستاوردهای پیچیده‌تری مانند خوشنودی، عزت‌نفس ... باشد (کتابی و یزدخواستی، ۱۳۸۲).

توانمندسازی از جمله مفاهیمی است که دارای ابعاد مختلفی است: توانمندسازی فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، روانی و اقتصادی. توانمندسازی اقتصادی ابزار قدرتمندی علیه فقر است (Biswas, 2010: 27) و به منافع اقتصادی و دسترسی به منابع مولد (تأمین درآمد منظم) ناشی از فرصت‌های شغلی ایجاد شده و توزیع عادلانه منافع اقتصادی اشاره دارد (Abou-Shouk, 2021) که بر کاهش فقر زنان سرپرست خانوار تأثیر دارد (رزمجو و فیروزآبادی، ۱۳۹۹: ۶۳). می‌بایست توجه داشت که توانمندسازی فقرا مستلزم حذف موانع نهادی رسمی و غیررسمی است که از بهبود رفاه آنان پیشگیری و دامنه انتخاب‌های آنان را محدود می‌کند (دیپا، ۱۳۹۴).

-
1. Resource
 2. Agency
 3. Achievement
 4. Kabeer

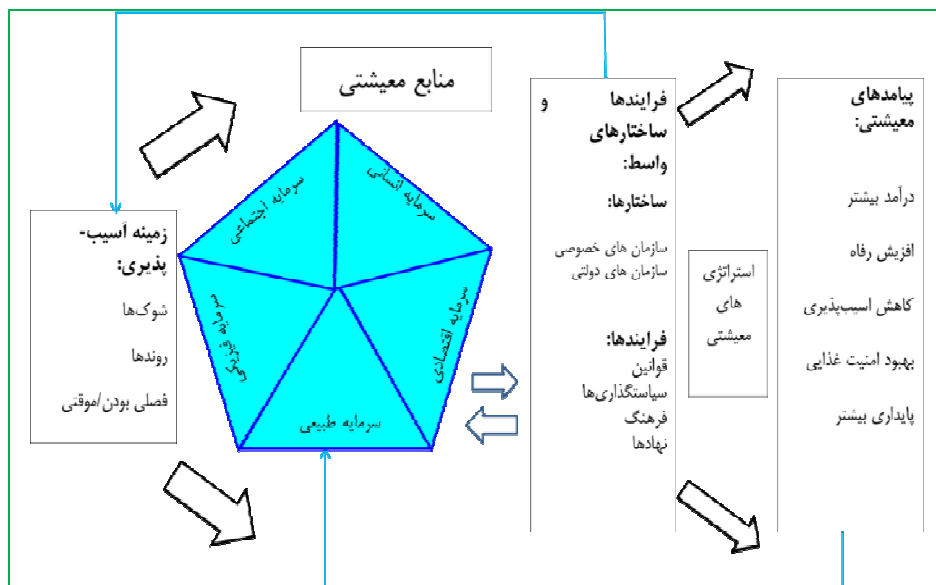
زنان زمانی به لحاظ اقتصادی توانمند هستند که توانایی پیشرفت و نیز قدرت عمل و تصمیم‌گیری در مسائل اقتصادی را داشته باشند. برای بهره‌مندی از فعالیت‌های اقتصادی زنان نیاز به توانایی در تصمیم‌گیری‌ها (عاملیت) و کنترل و اشتراک‌گذاری در منابع (قدرت) دارند (Golla et al, 2011: 4). می‌توان گفت توانمندسازی اقتصادی از سه جزء مرتبط به هم تشکیل شده است: ۱- پیشرفت اقتصادی و رفاه (دستاوردهای اقتصادی)، دسترسی به منابع (قدرت) و ۳- عاملیت. این اجزاء بر یکدیگر تأثیر می‌گذارند یعنی همان‌گونه که منافع اقتصادی و موفقیت، قدرت و عاملیت زنان را افزایش می‌دهد، هم‌زمان کنترل و اشتراک در استفاده از منابع (قدرت) و توانایی تعریف و تصمیم‌سازی (عاملیت) زنان را موجب می‌شود تا ایشان به لحاظ اقتصادی قدرت و پیشرفت بهتری داشته باشند (زارعان و زارعی، ۱۳۹۷).

هنگامی که هدف توانمندسازی اقتصادی است، می‌بایست توجه داشت که ابعاد مختلف توانمندسازی به یکدیگر وابسته هستند و تغییرات مثبت در یک عرصه بدون تغییر در سایر موارد پایدار نیست^۱. هدف رویکرد توانمندی زنان خوداتکایی بیشتر و تقویت درونی آنهاست (حاجی‌لو و ولیزاده، ۲۰۲۰: ۱۰۲) همان‌طور که لارسن (۲۰۰۵) اشاره دارد اگر هیچ مزایای اجتماعی و اضافی به صورت محدود در کنار درآمد وجود نداشته باشد، تلاش برای اجبار مادران تنها به کار می‌تواند در مواردی منجر به ضعف موقعیت آنها می‌شود (فیروزآبادی و دیباجی‌فروشان، ۱۳۹۶: ۴۷). گاهی اوقات یک سوء تفاهم خطرناک وجود دارد که اشتغال تنها نقطه ورود به حوزه توانمندسازی زنان است.

مدل‌های متعددی در سال‌های اخیر در جهت توانمندسازی اقشار آسیب‌پذیر مطرح شده است. یکی از مدل‌های مطرح برای توانمندسازی مدل "رویکرد معیشت پایدار" است که رویکردی برای کاهش فقر است و فقر را متشکل از عامل اقتصادی، اجتماعی، زیربنایی و زیست‌محیطی و کنش متقابل بین آنها می‌بیند که در واقعیت‌های پیچیده محلی

جاسازی شده‌اند (Verrest, 2007: 2). بر اساس این رویکرد فقر تنها مسئله درآمد کم نیست بلکه شامل وضعیت سلامتی نامناسب، بی‌سوادی و ... نیز هست، همچنین حالتی از آسیب‌پذیری و بی‌قدرتی نیز وجود دارد (Krantz, 2001: 2).

رویکرد معیشت پایدار تأکید دارد که دارایی‌های مردم و ترکیب‌های مختلف این دارایی‌ها می‌تواند تفاوت زیادی در توانایی خانواده‌ها در مقابله با بحران‌هایی که بر سر راه زندگی آنان وجود دارد، ایجاد کند (Allison and Ellis, 2001: 378). فقر نه تنها نتیجه فقدان دارایی‌ها و ناتوانی در جمع‌آوری آن‌ها است. بلکه با فقدان انتخاب استراتژی‌های مقابله مشخص می‌شود. خانواده‌های فقیر و آسیب‌پذیر مجبور به انتخاب استراتژی‌هایی هستند که هرچند موجب زنده ماندن آن‌ها می‌شود، اما موجب رفاه آن‌ها نیست (Hossain, 2005: 2). معیشت پایدار به دنبال آن است که افراد استراتژی‌هایی را پیدا کنند که علاوه بر تأمین معاش، رفاه نسبتاً پایداری را نیز در طول زمان تجربه کنند (Chambers and Coneay, 1991: 4). مدل معیشت پایدار نشان می‌دهد که چگونه ساختارها، سازمان‌های خصوصی و دولتی، سیاست‌گذاری‌ها و ... بر روی انتخاب استراتژی معیشت پایدار تأثیرگذار و چه فرصت‌هایی برای دستیابی به استراتژی‌های معیشتی وجود دارد و شرایط واسطه برای دسترسی خانواده‌ها به آن‌ها چیست.



مدل ۲- چارچوب معیشت پایدار (DFID, 1999: 11)

در رویکرد معیشت پایدار این اعتقاد وجود دارد که مردم در بستری آسیب پذیر^۱ هستند و در همین شرایط امکان استفاده از دارایی‌هایی است که می‌تواند در بهبود به آن‌ها کمک کنند. ساختار و فرایندهای نهادی وجود دارند که بر معیشت مردم محلی تأثیرگذارند و مردم برای تبدیل دارایی‌ها می‌بایست با آن سروکار داشته باشند. زمینه آسیب‌پذیری شامل: روندها (ذخیره منابع، تراکم جمعیت، فناوری و...) و شوک‌ها (خطر سلامت دام، محصول و انسان، بلایای طبیعی و...) است. آسیب‌پذیری یک زمینه مهم است زیرا از طریق آن دارایی‌های در دسترس آسیب می‌بینند (Shen, 2009: 14-15) و از این طریق ادامه روند معیشتی موجود به خطر بیافتد. در این مدل افراد معیشتشان را بر اساس به کارگیری و بسیج دارایی‌های^۲ در دسترس و توسعه استراتژی‌های معیشتی کسب می‌کنند، استراتژی‌ها تا حد زیادی تحت تأثیر منابع در

1. Vulnerability Context
2. Assets

دسترس و ساختارها و فرایندهای واسط است. استراتژی‌های معیشتی شامل فعالیت‌هایی هستند که برای تولید ابزارهای بقاء به کار می‌رود و همین‌طور شامل اصول ضمنی است که اعضای خانواده را برای مقابله با مشکلات آماده می‌کند. بر این اساس مردم قادر به انتخاب هستند، آن‌ها می‌توانند با توجه به محدودیت‌ها و سرمایه‌های موجود دست به انتخابی متفاوت بزنند. استراتژی معیشت خانواده‌های فقیر در درجه اول فعالیت‌های مربوط به کار^۱ را دربر می‌گیرد (Allison 2001, Hossain, 2005: 2, Verrest, 2007: 118-).

سرمایه‌ها بر طبق این مدل شامل سرمایه‌های اقتصادی، انسانی، اجتماعی، فیزیکی و طبیعی است، این پنج سرمایه قابلیت تبدیل به هم را دارند. سرمایه اقتصادی یا ثروت، دارایی‌های مادی منقول و غیرمنقول است که در مالکیت فرد درآمده و بالقوه قابلیت ارزش‌گذاری با کالا و خدمات دیگر و یا پول و یا تبدیل شدن به آن‌ها را دارند. هر آنچه با پول ارزش‌گذاری شود و به پول تبدیل شود را می‌توان سرمایه اقتصادی نامید (پرچمی و درخشان، ۲۰۱۹). سرمایه انسانی در اشکال مهارت، دانش، آموزش، توانایی‌ها و تجارب و سلامت افراد (Routledge, 2002) قابل‌شناسایی است و موجب افزایش بهره‌وری آن‌ها می‌شود.

سرمایه اجتماعی به معنای منابع اجتماعی است که بر اساس آن افراد می‌توانند به ابزار معیشتی دست پیدا کنند که شامل: ۱- شبکه‌ها و ارتباطات عمودی یا افقی که باعث افزایش اعتماد و توانایی کار باهم و گسترش دسترسی کسب‌وکارها به مؤسسات گسترده‌تر، مانند نهادهای سیاسی یا مدنی می‌شود، ۲- عضویت در گروه رسمی‌تر و ۳- روابط مبتنی بر اعتماد، روابط متقابل و تبادل که تسهیل‌کننده همکاری است و هزینه‌های معامله را کاهش می‌دهد (DFID, 1999: 9) این شبکه‌ها به انتخاب استراتژی‌های معیشتی برای بهبود شرایط اقتصادی کمک می‌کنند. سرمایه فیزیکی به زیرساخت‌های موجود مانند راه‌های ارتباطی و ... و سرمایه طبیعی نیز به دارایی‌های طبیعی دارد مانند آب، شرایط آب‌وهوایی، خاک و ...

1. Labor Related Activities

اشاره دارند. پیامدهای معیشتی^۱ شامل دستاوردهایی است که از استراتژی‌های معیشتی به دست آمده: ۱- فردی: روزهای کاری بیشتر، کاهش فقر، بهبود رفاه و قابلیت‌ها و ۲- پایداری و یا افزایش سازگاری و مواجه مثبت در برابر شرایط آسیب‌زا و استفاده پایدار از منابع طبیعی و یا افزایش آنهاست.

آلیس (۲۰۰۰) بین روابط اجتماعی (جنسیت، طبقه، سن و قومیت)، نهادها^۲ (قواعد، آداب و رسوم، فعالیت بازاری و اجاره داری) و سازمان‌ها^۳ (انجمن‌ها، سازمان‌های مردم نهاد، ادارات محلی و آژانس‌های دولتی) به عنوان «فرایندهای واسطی»^۴ تمایز قائل می‌شد که در دسترسی افراد و خانواده‌ها به منابع تغییر ایجاد می‌کنند. فرایندهای واسط داری‌ها را تبدیل به معیشت پایدار می‌کنند (DFID, 1999, Verrest, 2007, Shen, 2009). در این رویکرد ساختارها و فرایندها دربرگیرنده سازمان‌های بخش عمومی و خصوصی، رسمی و غیررسمی در سطوح مختلف و شامل سیاست‌گذاری، قوانین، فرهنگ، نهادها و روابط قدرت است. آنها نقش مهمی برای شکل دادن به سرمایه‌ها و پیامدهای معیشتی دارند (DFID, 1999, Rakodi, 2002, Shen, 2009).

به‌طور خلاصه می‌توان گفت در حوزه حمایت‌ها و مداخلات زنان سرپرست خانوار که مسئولیت سرپرستی و اداره امور خانواده را بر عهده دارند مفهوم توانمندسازی، مفهومی بسیار ارزشمند است که بر قدرت دادن به افراد تأکید دارد تا توان آنها برای اتکا به خود و گسترش حق انتخاب در زندگی افزایش یابد.

بررسی این مفهوم نشان می‌دهد که منابع، عاملیت و دستاوردها سه مفهوم اصلی و کلیدی در جریان توانمندسازی هستند و ابعاد مختلفی برای توانمندسازی چون بعد اقتصادی، اجتماعی، روانی و ... وجود دارد. با بررسی تعاریف موجود از توانمندسازی و مدل معیشت پایدار، "توانمندسازی فرایندی است که افراد با دسترسی به انواع

-
1. Livelihood Outcomes
 2. Institutions
 3. Organizations
 4. Mediating Processes

سرمایه‌ها توانایی کنترل و به‌کارگیری سرمایه‌ها، و انتخاب استراتژی‌های درست را برای افزایش سرمایه‌ها و رسیدن به دستاوردهای مطلوب را داشته باشند". بر اساس این تعریف دسترسی به سرمایه‌ها، توانایی کنترل و انتخاب آن‌ها و افزایش آن‌ها در توانمندسازی اهمیت اساسی دارد و به زنان قدرت و توانایی تصمیم‌گیری و اعمال نظر در زندگی و فرصت انتخاب استراتژی درست و افزایش انواع سرمایه‌ها شامل سرمایه اقتصادی، انسانی، اجتماعی و ... را می‌دهد که منجر به موفقیت، پیشرفت اقتصادی و رفاه می‌شود.

افزایش دسترسی به سرمایه‌ها باید همراه با توانایی کنترل آن‌ها و انتخاب استراتژی‌های معیشتی درست در زندگی باشد تا بتوان از توانمندی زنان سرپرست خانوار صحبت کرد، آنان می‌بایست بتوانند با ترکیب سرمایه‌هایی که دارند به استراتژی معیشتی مناسبی برای اداره زندگی و تأمین معیشت پایدار دست یابند. بدون توانمندسازی زنان سرپرست خانوار و با توجه به روندهای اجتماعی بحران‌زا و شکنندگی شرایط زندگی هر لحظه امکان بدتر شدن شرایط وجود دارد و حمایت‌های معمول دیگر نمی‌تواند مانع از سقوط بیشتر این زنان و خانواده‌هایشان در ورطه فقر بیشتر شود.

منابع و سرمایه‌های در دسترس از عوامل تسریع‌کننده توانمندسازی هستند و در کنار عاملیت افراد، امکان مستقل بود و اتکای آنان به خود را فراهم می‌کنند و باعث می‌شوند دستاوردهایی چون برآورده شدن نیازهای اساسی محقق گردد. افزایش دسترسی و میزان دسترسی زنان به این سرمایه‌ها تحت تأثیر عوامل مختلفی است، بخشی از آن توسط خود فرد در ایفای نقش‌ها، تبدیل سرمایه‌ها به هم افزایش و یا کاهش آن‌ها، تعیین می‌شود و از دیگر سو زنان سرپرست خانوار عموماً در بستری آسیب‌پذیر و شکننده که شامل تبعیض‌ها، تقسیم کار جنسیتی و تفاوت‌های زیستی، بازار کار و ... است فعالیت می‌کنند که دسترسی آنان به انواع سرمایه‌ها از جمله سرمایه اقتصادی را محدود کرده است، این بستر در صورتی که همراه با برخی از روندهای اجتماعی و اقتصادی مانند تورم و تحریم شود، برای آنان آسیب‌زا خواهد بود. سرمایه‌های مردم و ترکیب‌های مختلف این سرمایه‌ها و

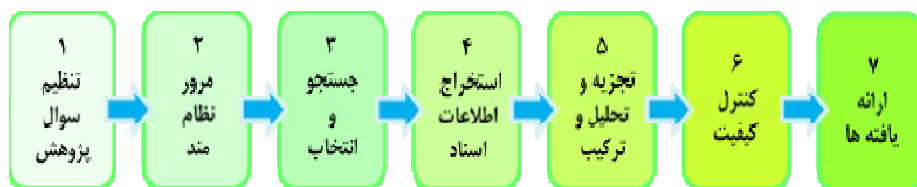
انتخاب استراتژی‌های معیشتی درست می‌تواند تفاوت زیادی در توانایی خانواده‌ها در مقابله با بحران‌هایی که بر سر راه زندگی آنان وجود دارد، ایجاد کند. بخشی از فقر نتیجه فقدان انتخاب استراتژی‌های معیشتی درست است که هرچند موجب زنده ماندن آن‌ها می‌شود، اما باعث رفاه آن‌ها نیست و در شرایط بحرانی نمی‌تواند معیشت پایدار آنان را تضمین نماید.

ساختارها و فرایندهای واسط که شامل اقدامات حمایتی بخش عمومی، دولتی و خصوصی و سیاست‌گذاری‌های مرتبط است نه تنها می‌توانند در شرایطی که دسترسی این زنان به انواع منابع و سرمایه‌ها محدود است کمک‌کننده باشند، بلکه در انتخاب استراتژی‌های معیشتی که منجر به افزایش سرمایه‌ها؛ درآمد و رفاه این زنان و خانوارهایشان می‌شود هم کمک خواهند کرد. این ساختارها می‌توانند با انجام حمایت‌های پایه‌ای مانند مستمری، بیمه، سبد کالا و غیره از غرق شدن بیشتر زن سرپرست خانوار در فقر جلوگیری کرده و بازه تنفسی را برای انجام اموری مربوط به توانمندسازی و افزایش سرمایه‌های فردی و خانوادگی زن سرپرست خانوار فراهم نمایند.

به منظور توانمندسازی زنان سرپرست خانوار می‌بایست دسترسی آنان به انواع سرمایه‌ها افزایش یابد تا بتوانند استراتژی‌های درست را برای تأمین معیشت انتخاب کنند، افزایش سرمایه‌ها نه تنها تحت تأثیر انتخاب افراد است بلکه تحت تأثیر زمین‌های آسیب‌پذیر و ساختارها و فرایندهای واسط نیز هست. هر برنامه حمایتی و توانمندسازی به منظور موفقیت می‌بایست به چالش‌های موجود در این ابعاد مختلف توجه داشته باشد تا بتواند از اثرگذاری کافی برخوردار باشد. در این بررسی بر اساس مدل معیشت پایدار به بررسی چالش‌ها و مسائل موجود بر سر راه حمایت‌های دولت از اشتغال و توانمندسازی زنان خواهیم پرداخت تا بتوان دیدگاهی همه‌جانبه به مسائل و چالش‌های موجود داشت.

روش بررسی

مسئله اصلی در این بخش از پژوهش دستیابی به نظام چالش‌ها و مسائل اشتغال و توانمندسازی زنان سرپرست خانوار است. در این راستا تلاش شده است تا آثار علمی، تجربی و اسناد سیاستی مطالعه و با رویکرد «فرا ترکیب»^۱ تحلیل و تلخیص شود تا اهم موضوعات احصاء شده و بتواند مبنای برنامه‌ریزی قرار گیرد. فرا ترکیب مطالعه و بررسی نظام‌مند پژوهش‌های گذشته است. فرا ترکیب بر اساس سندلوسکی و همکاران^۲ (۲۰۰۷) دارای هفت مرحله است که در شکل زیر می‌بینید.

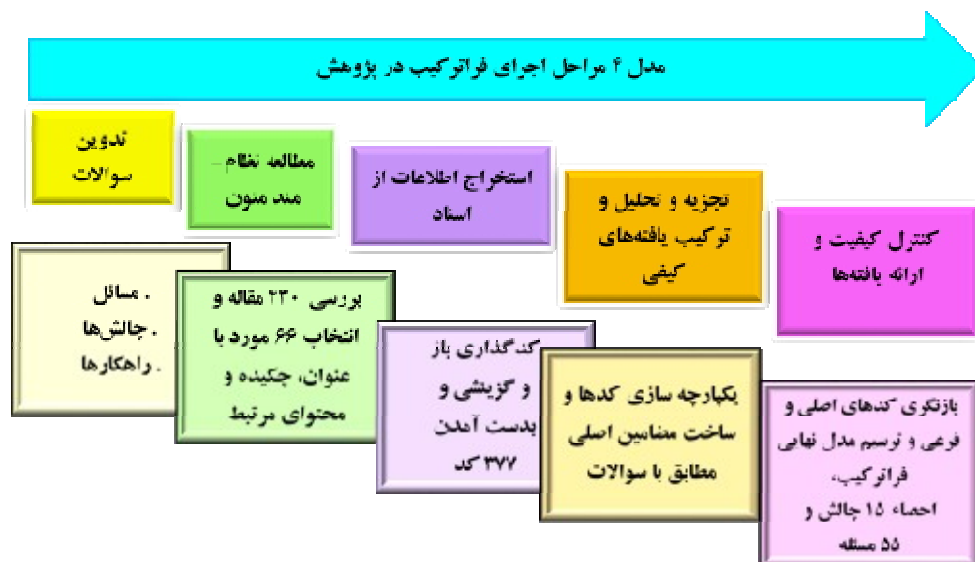


مدل ۳- مراحل انجام روش فرا ترکیب

به منظور دستیابی به اسناد منطبق با موضوع پژوهش، کلیدواژه‌های «زنان سرپرست خانوار»، «اشتغال زنان سرپرست خانوار»، «توانمندسازی زنان سرپرست خانوار»، «خوداشتغالی زنان سرپرست خانوار»، «کارآفرینی زنان سرپرست خانوار» در پایگاه‌های عملی داده اطلاعات علمی: جهاد دانشگاهی، بانک اطلاعات نشریات کشور، پایگاه مجلات تخصصی نور، پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران و سایت‌های نهادهای مسئول و تأثیرگذار چون مرکز پژوهش‌های مجلس، معاونت زنان و امور خانواده ریاست جمهوری، مرکز مطالعات و تحقیقات زنان دانشگاه تهران، پژوهشکده زن و خانواده، سازمان بهزیستی و وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی جست‌وجو شد.

1. Meta Synthesis
2. Sandelowski, et al

برای انتخاب اسناد پس از بررسی‌های عمیق اولیه توسط محققین، یک‌بار دیگر لیست اسناد مطلعین این حوزه کنترل گردید و برخی اسناد نیز توسط آنان معرفی شد. مجموعاً ۴۳۰ سند به دست آمد و نهایتاً ۶۶ مورد با عنوان و خلاصه مرتبط توسط تیم متخصصین برگزیده و کدگذاری شدند. ۶۶ سند انتخاب شده بارها و بارها بخش یافته‌ها و نتایج توسط محققین مطالعه و پس از کدگذاری اولیه، مرحله کنترل مجدد کدها با افراد مطلع و تطبیق نتایج فراترکیب با نتایج سایر پژوهش‌های فرا تحلیل انجام شد. در این مسیر، تحلیل اسناد با استفاده از روش تحلیل مضمون و کدگذاری باز و گزینشی با استفاده از نرم‌افزار MAXQDA 2020 صورت پذیرفت.



در مرحله بعد به منظور شناخت عمیق‌تر و متمرکز بر چالش‌ها و مسائل موجود در اشتغال و توانمندسازی زنان سرپرست خانوار با تکیه بر مدل معیشت پایدار مصاحبه‌های عمیقی انجام شد. با ۲۶ نفر در سه سطح کلان: مدیران و کارشناسان ستادی، میانه: مددکاران حوزه زنان سرپرست خانوار و خرد: زنان سرپرست خانوار مصاحبه شد، این افراد در سطح مدیران به‌طور گلوله برفی و در سطح مددکاران و زنان سرپرست خانوار با

کمک نهادهای حمایتی مشخص گردیدند در نهایت با ۹ مددکار، ۹ زن سرپرست خانوار و ۸ نفر از مسئولین و مدیران ستادی مصاحبه شد. این افراد می‌توانستند اطلاعاتی را در سطوح و ابعاد مختلف ارائه دهند که به داشتن نگاهی همه‌جانبه کمک می‌کرد. برای تحلیل مصاحبه‌ها روش تحلیل مضمون به کار رفت و برای شناسایی مضامین و طبقات از تحلیل محتوای هدایت‌شده^۱ و قراردادی^۲ استفاده شد. الگوی معیشت پایدار به عنوان چارچوب این تحقیق پایه بررسی در شناسایی و بیشتر در دسته‌بندی کدها و مقولات در نرم‌افزار MAXQDA استفاده شد.

هر مصاحبه بارها و بارها، خطبه‌خط خوانده و مضامین آن‌ها مشخص شد. این مضامین در طبقات / مقولات از پیش تعیین شده و یا در برخی موارد مقولات جدیدی که از خود مصاحبه‌ها به دست آمده بود قرار گرفت. این فرایند بارها بررسی و کنترل شد و در نهایت بعد از چند روز مجدداً مضامین هر مصاحبه و مقولات بررسی شدند در حین این کار برای اعتبار بیشتر طبقه‌بندی‌ها از اعتبار نظری استفاده شد و در نهایت از اعتباریابی مرور هم‌تا استفاده شده است. در نهایت با کمک هر دو روش ۲۴ چالش عمده و ۱۰۴ مسئله شناسایی گردید.

یافته‌های فراترکیب و مصاحبه‌های عمیق

در این بخش به بررسی یافته‌های موجود در مورد چالش‌ها و مسائلی که بر سر راه اشتغال و توانمندسازی زنان سرپرست خانوار بر اساس مدل معیشت پایدار وجود دارد خواهیم پرداخت. چالش‌ها مجموعه‌ای از چستی‌ها و معضلات خرد، میانه و کلانی هستند که در زمینه زنان سرپرست خانوار ایفای نقش می‌کنند و مسائل دربردارنده چرایی‌ها و ریشه‌های چالش‌ها هستند. کدگذاری و مطالعه اسناد و مصاحبه‌ها به این شیوه، منجر به شناسایی چالش‌های اصلی و ریشه‌های آنان می‌شود. گزارش یافته‌های فراترکیب و

-
1. Directed
 2. Conventional

مصاحبه‌های عمیق به صورت مکمل و مؤید یکدیگر می‌باشد که نشان می‌دهد در این حوزه ۲۴ چالش اصلی و ۱۰۴ مسئله وجود دارد. جدول ذیل نشان‌دهنده تجمیعی از نتایج فراترکیب و مصاحبه‌های عمیق در مورد چالش‌ها و مسائل اشتغال و توانمندسازی زنان سرپرست خانوار است که در قالب ابعاد مدل معیشت پایدار آورده شده است و در ادامه به تفصیل توضیح داده خواهد شد.

جدول ۱- احصاء مسائل اشتغال و توانمندسازی زنان سرپرست خانوار

ابعاد	چالش‌ها	مسائل
زمینه‌های آسیب‌پذیری	شرایط اقتصادی	ضعف اقتصاد کلان، فرصت‌های شغلی محدود و نامناسب، کرونا
	بسترهای تولیدکننده زن سرپرست خانوار	مرگ‌ومیر، معلولیت و از کارافتادگی بر اساس حوادث جاده‌ای، فعالیت مردان در مشاغل غیررسمی و نبود بیمه، اعتیاد و جرائم مرتبط، بیماری‌های خاص و صعب‌العلاج
منابع معیشتی	عدم علاقه به کار کردن	احساسات و افکار منفی، عادت به پول بدون کار، وابستگی به مردان، تیپ‌های شخصیتی، مسئولیت خانوادگی
	فقدان دانش، مهارت و توانایی استفاده از فناوری‌ها	زندگی در مناطق و خانواده‌های محروم، بی‌سوادی و کم‌سوادی، هزینه‌های بالای یادگیری، اعتقاد به نقش‌های جنسیتی در جامعه‌پذیری، نداشتن روحیه ریسک بر زمان و انباشت مسائل، ازدواج در سنین پایین
	ضعف و بیماری‌های جسمانی	ضعف در تأمین نیازهای اولیه، گرانی هزینه‌های درمانی، مشاغل خدماتی و غیررسمی
	مسائل روحی و روانی	بستر پرتنش، خشونت خانگی، بی‌پشتوانگی و ناامیدی، سرکوب احساسات و نیازهای جنسی، نبود اوقات فراغت و تفریح، سختی زندگی در کنار والدین
سرمایه اجتماعی	طرد اجتماعی	داغ ننگ و نگرانی از بدنامی، ناامنی محیط کار و زندگی، حاشیه‌نشینی و محدودیت شبکه‌های ارتباطی-تعاملاتی، محدودیت زمانی و عدم امکان تفریح
	ضعف در شبکه روابط رسمی	محیط ناامن
	ضعف در شبکه روابط	اطرافیان فقیر، قطع ارتباط با خانواده، اقوام و آشنایان همسر، فرار

از در دسر کمک به این زنان	فامیلی و غیررسمی		
ضعف جامعه‌پذیری اقتصادی و نداشتن سواد و مهارت لازم، کهنسالی، ضعف اقتصاد کلان و تورم، تعدد نقش، شغل نامناسب، کم‌درآمد، پاره‌وقت	فقر اقتصادی	سرمایه اقتصادی	
تعدد نقش، ضعف و بیماری جسمی، محدودیت‌های فرهنگی و خانوادگی، کمبود مهارت و تحصیلات، عدم علاقه به کارکردن، ناامنی در محیط کار و بی‌اعتمادی دوسویه، ضعف دانش از بازار کار، عدم دسترسی به بیمه‌های اجتماعی	محرومیت از شغل مناسب		
فقر اقتصادی، محرومیت از شغل مناسب، حاشیه‌نشینی، انتقال ناچیز دارایی	دغدغه خانه مناسب		
نقش دولت‌ها، روندهای اجتماعی	ضعف زیرساخت‌ها	سرمایه فیزیکی	
نبود اراده ملی و اعتقاد به نقش سنتی در سیاست‌گذاری‌ها، نبود متولی واحد، قدرت نداشتن متولی، راه‌حل‌های ضربتی و اتخاذ رویکردهای کوتاه مدت، سیاست‌گذاری عرصه اشتغال توسط غیرمتخصصین، تداخل کار اجرایی و سیاست‌گذاری، مشکل در تعاریف	چالش در حوزه تصمیم‌گیری	فرآیندها و ساختارها	
غلبه رویکرد حمایتی، عدم ارتباط مؤسسات خیریه و مؤسسات حمایتی عمومی، عوامل فرهنگی: نقش‌های جنسیتی، فرهنگ فقر و ...	فرآیندهای وابستگی‌زا		
مهارتی، تشخیص نادرست، مالی، پایداری شغلی	عدم کفایت حمایت‌های حوزه اشتغال		
عدم ارتباط بخش‌ها، متولی چندگانه، نبود شاخص‌ها برای سطح سنجش توانمندی، عدم تمایل به تغییر و دستورالعمل‌های مانع، مشکل در بانک اطلاعاتی و ناتوانی از رصد فرد در سیستم، عدم پیگیری تعهدهای خودکفایی، عدم کفایت حمایت‌ها، موانع داخلی در اجرا، کمبود و دیرکرد اعتبار، نبود مددکار متخصص اشتغال در خود سازمان بهزیستی، کاهش انگیزه مددکاران و فرسایش کاری	چالش‌های درون دستگامی		
انباشت مسائل زندگی و بی‌انگیزگی زنان برای ورود به طرح‌ها، نوع شناسی جامعه هدف، زمان‌بر بودن طرح، ابهام در برنامه و زنجیره ارزش، خروج افراد از گروه کاری، نبود مددکار	گروه‌های کاری		

آموزش دیده و با پشتکار، نبود حمایت‌ها از ابتدا تا انتها، نبود ارتباط بین دستگاه‌های حمایتی، عدم حمایت سایر دستگاه‌ها از اینان، موازی‌کاری خیریه‌ها			
بی‌توجهی به خواسته زنان، احساس رها شدن از سوی نهادها، بی‌اطلاعی از حمایت‌ها، سردرگمی در یافتن حمایت‌های لازم، بی‌انگیزگی و تجربه‌های بد، ترس قطع مستمری، همکاری وابسته به مددکاران	احساس منفی و عدم مشارکت زنان		
انتخاب مشاغل غیرقانونی، غیررسمی، وجود مسئولیت‌های خانوادگی، نبود ثبات شغلی و بیمه	کارکردن	استراتژی‌های معیشتی	
سوءاستفاده در ازدواج، وجود فرزندان و مشکلات فرهنگی	ازدواج مجدد		
ضعف روابط رسمی، پر بودن ظرفیت	خیریه‌ها و مراکز حمایتی		
ضعف روابط غیررسمی	کمک گرفتن از خانواده و آشنایان		

زمینه‌های آسیب‌پذیری

زمینه‌های آسیب‌زا، مجموعه‌ای از شرایط و موقعیت‌هایی هستند که منجر به تشدید فقر و دشواری سیاست‌گذاری برای زنان سرپرست خانوار می‌شوند. این شرایط در بستر کلان کشور و به صورت مشترک و بسیار تأثیرگذار بر زنان آسیب‌دیده در حال وقوع هستند و منجر به بروز وضعیت‌های عمومی و خارج از اراده افراد می‌شود.

شرایط اقتصادی جامعه

بررسی اسناد و مصاحبه‌ها نشان می‌دهد از جمله چالش‌های اصلی که موجب عدم بازدهی حمایت‌ها است شرایط اقتصادی حاکم بر جامعه است. در ایران، فرآیندهای کلان فقر، بیکاری، تورم، تحریم‌های موجود و شکاف طبقاتی و نابرابری که از دهه‌های گذشته آغاز شده منجر به آسیب‌پذیری هرچه بیشتر طبقات فرودست شده. زنان سرپرست خانوار، به عنوان گروه‌های آسیب‌پذیر نتوانسته‌اند به‌تنهایی از خود در مقابل جریان‌های کلان

اقتصادی محافظت نمایند و در طول سالیان گذشته به تدریج دچار فقر عمیق‌تری شده‌اند. در همین زمینه مددکار اجتماعی خانم می‌گوید:

«نظام اقتصادی ما خیلی به هم ریخته، همه اینا دست به دست هم میدن که نشه.. به نظر من که همه چی باید ریشه‌ای درست بشه. اینا همدیگر را تشدید می‌کنن دیگه».

بررسی مسائل این حوزه نشان می‌دهد در مقالات و مصاحبه به سه مسئله ضعف اقتصاد کلان (تورم، بیکاری، تحریم)، فرصت‌های شغلی محدود و نامناسب و کرونا در این مورد مؤثر بوده‌اند. در بازار کار زنان به ویژه زنانی که ضعف مهارت‌های شغلی در آن‌ها مشهود است، فرصت‌های شغلی چندانی ندارند. تعدد نقش‌ها، کم‌سواد، شرایط کلان اشتغال، کمبود وقت، نیاز شدید و ... باعث می‌شود آنان ناچار به انتخاب مشاغل غیررسمی که سطح دستمزد پایین‌تر و فشار کاری بالاتری دارند شوند و نتوانند نیازهای خود را پاسخ دهند، به درآمد پایدار و مناسب برسند. به‌عنوان مثال در یکی از مقالات آمده:

«بسیاری از زنان سرپرست خانوار معتقدند شغل و میزان حقوقشان تناسب کافی نداشته و آنان در محیط‌هایی مشغول به فعالیت هستند که کمتر از میزان فعالیت و ساعات کاری تعیین شده دستمزد دریافت می‌کنند» (واعظی و طلسمی یکتا، ۱۳۹۵).

بیماری کرونا در دو سال گذشته فشارهای اقتصادی زیادی را به لحاظ اقتصادی به زنان سرپرست خانوار وارد کرده و باعث شد که حوزه فعالیت اقتصادی آنان آسیب ببیند و حتی مجبور به تعطیلی کسب و کارشان شوند. در این مورد مددکار اجتماعی مرد می‌گوید:

«اونهایی هم که به مقدار فعالیت می‌کردند با توجه به وجود کرونا، همه کارهاشون رو از دست دادند. تقریباً ۹۰ درصد کارهاشون رو از دست دادند».

از طرف دیگر مرگ‌های ناشی از بیماری کرونا به تعداد زنان سرپرست خانوار در این دوره افزوده است، با مرگ هر مرد متأهلی در اثر این بیماری در اصل به تعداد زنان سرپرست خانوار افزوده می‌شود.

بسترهای تولیدکننده زن سرپرست خانوار (نیازمند)

مسئولان مصاحبه شونده به این نکته اشاره دارند که در جامعه بستر تولیدکننده زنان سرپرست خانوار وجود دارد و همین امر موجب شتاب در رشد این زنان شده است. عموم این مسائل خارج از حیطه کاری سازمان‌های حمایتی است و آن‌ها تنها می‌توانند در نقش مطالبه‌گر خواهان کاهش این بسترها باشند که شامل فعالیت مردان در مشاغل غیررسمی و نبود بیمه تأمین اجتماعی، مرگ‌ومیر و معلولیت‌های ناشی از حوادث جاده‌ای، اعتیاد و جرائم مرتبط و بیماری‌های خاص و صعب‌العلاج است. تا زمانی که برای این مسائل حل نشود، ماشینی فرضی در حال تولید مداوم زنان سرپرست خانوار آسیب‌پذیر است. یکی از مسئولان زن می‌گوید:

«به دلیل اینکه کار تو این حیطه‌ها سخته، هزینه‌بره و کسی به این توجه نمی‌کنه که دلیل به وجود آورنده این مسائل چی بوده خیلی نمی‌خوان وارد بشن، مگه زن سرپرست خانوار رو ما تولید می‌کنیم؟ ماشین‌های ناامن و ... تولی می‌کنند.»

منابع معیشتی

سرمایه انسانی

سرمایه انسانی در معنای میزان سلامت جسمی و روانی، توانایی در انجام کار، مهارت و... است که مجموعاً ظرفیت‌های دستیابی یا توانایی استفاده از سایر سرمایه‌ها را در افراد ایجاد می‌کند. در شرایطی که کسب‌وکار مناسب در خدمت زنان سرپرست خانوار ایجاد شود ولی آن‌ها توانایی محاسبه ریسک‌های کسب‌وکار خود را نداشته و یا از سلامت روانی و جسمی برخوردار نباشند تا از مزایای اشتغال پایدار بهره ببرند، می‌توان تأثیر سرمایه انسانی را بر سایر سرمایه‌ها دید. در حوزه سرمایه انسانی زنان سرپرست خانوار چالش‌هایی شناسایی شدند که مانع تأثیرگذاری اقدامات برای این زنان می‌گردید.

عدم علاقه به کارکردن و ورود به طرح‌های توانمندسازی

بارها در مصاحبه‌ها گفته شد که پیشنهادهای کاری که به این افراد می‌شود عموماً رد می‌شود. در این زمینه یکی از زنان سرپرست خانوار می‌گوید:

«مددجوها نمیان سمت کار که خیلی به نظر من اذیت کننده است. باعث می‌شه که نخوان مستقل بشن به هیچ قیمتی نمی‌خوان رو پای خودشون وایستن».

فرا ترکیب و مصاحبه‌های عمیق نشان می‌دهد این چالش ریشه در مسائلی چون مسئولیت نگهداری از اعضای خانواده، وابستگی به مردان برای تأمین نیازها، تیپ‌های شخصیتی، احساسات و افکار منفی و عادت به پول بدون کار کردن دارد. یکی از مددکاران مرد می‌گوید:

«یه جمله اینا دارند هرچه بشه کند، باید کند؛ یعنی بارها من ازشون شنیدم. می‌بینید چه باور خطرناکیه به باور عمیق داره که باید از این سیستم به چیزی بگیره».

فقدان توانایی و مهارت

چالش دیگر مربوط به فقدان توانایی و مهارت است. داشتن مهارت یا سواد می‌تواند امکان دسترسی به منابع اقتصادی و مشاغل باکیفیت و سطح بالاتر را برای افراد مهیا نماید. آمارها نشان می‌دهد که بخش عظیمی از این گروه، بی‌سواد و کم‌سواد بوده و این خود یکی از نشانه‌های فقر این زنان است. از این رو گام ابتدایی اشتغال‌زایی و خودکفا سازی، در حوزه دانش‌ها و مهارت‌های افراد آغاز می‌شود. در این مورد در یکی از مقالات آمده:

«نداشتن مهارت شغلی، پایین بودن سطح سواد و تسلط نداشتن به مهارت‌های زندگی اجتماعی از مهم‌ترین عواملی هستند که سبب ناتوانی زنان سرپرست خانوار می‌شود» (روشنی و تافته، ۲۰۲۰).

با فرا ترکیب اسناد و مصاحبه‌های عمیق دریافتیم که ارائه آموزش به این زنان خود دارای مسائل متعددی است که شامل بی‌سوادی و کم‌سوادی، زندگی در مناطق و

خانواده‌های محروم، هزینه بالای یادگیری، ازدواج در سنین پایین، اعتقاد به نقش‌های جنسیتی و بخت و اقبال و انباشت مسائل و نبود روحیه ریسک بر زمان است.

ضعف و بیماری‌های جسمانی

بیماری‌های جسمانی در زنان سرپرست خانوار، یکی از ویژگی‌های چالش‌هایی است که در بسیاری از آن‌ها وجود دارد. فقر اقتصادی و عمیق، تمام سطوح زندگی را از جمله وضعیت جسمانی افراد را تحت تأثیر قرار داده. این زنان گاه مجبورند در مشاغل فعالیت کنند که به فعالیت بدنی زیادی نیاز و آن‌ها را در معرض انواع بیماری‌ها قرار می‌دهد. به دنبال بیماری جسمانی، امکان حضور افراد در فعالیت‌های شغلی کاهش یافته و فقر تشدید خواهد شد. برخی از این بیماری‌ها که در میان بسیاری از زنان سرپرست خانوار رایج است که شامل کم‌خونی، مشکلات دهان و دندان، بینایی، بیماری‌های زنانه، دیسک و... است. زنی سرپرست خانوار می‌گوید:

«مثل مرد کار می‌کردم. کمرم دو مهره ازش فاصله کرده، چشمم رو عمل کردم. دیگه اینطوری زندگی سخته... . الان ۸ ساله تو تهران کار می‌کنم، تو خونه‌ها نظافت می‌کردم. ولی امسال تابستون چشممو عمل کردم. الانم نمی‌تونم کار کنم، کمرم درد می‌کنه حتی می‌زنه تو پاهام».

مسائلی که منجر به ایجاد چنین چالشی شده شامل ضعف در تأمین نیازهای اساسی، تعدد نقش، فعالیت‌های سنگین و هزینه‌های سنگین درمان است.

مسائل روحی و روانی

یکی دیگر از چالش‌هایی که مانع از حضور زنان در طرح‌های توانمندسازی می‌شود، مسائل روحی و روانی است. قرار گرفتن زنان سرپرست خانوار در میان مجموعه‌ای از زمینه‌های آسیب‌زا و شرایط نامناسب، فقر، بیماری‌ها و مشکلات سرانجام منجر به بیماری‌ها

و آسیب‌های ذهنی و روانی می‌شود. وجود بیماری‌های رفتاری مانع از گسترش شبکه‌های ارتباطی خواهد شد. در یکی از مقالات آمده:

«قرار گرفتن زنان در بستری ناامن و توأم با تنش‌های متعدد زمینه را برای ابتلا به بیماری‌هایی چون افسردگی، اضطراب، روان‌پریشی، پرخاشگری، پارانوئید و بسیاری از بیماری‌های جسمانی فراهم می‌سازد» (شیانی و زارع، ۲۰۲۰)

بررسی حاضر نشان داد مسائلی که موجب این چالش شده‌اند شامل احساس بی‌پشتوانگی و ناامیدی، سرکوب نیازهای جنسی و عاطفی، نداشتن اوقات فراغت، بسترهای پر تنش خانوادگی و سختی زندگی در کنار والدین است.

سرمایه اجتماعی

سرمایه اجتماعی به معنای داشتن شبکه‌ای از روابط است که می‌تواند باعث استفاده از ظرفیت‌های متعدد اطرافیان شده و موجب ارتقاء سطوح مختلف زندگی شود. مسئله ضعیف بودن سرمایه اجتماعی در زنان سرپرست خانوار، یکی از چالش‌های اصلی این حوزه است.

طرد اجتماعی

طرد اجتماعی، نه تنها می‌تواند سایر سرمایه‌های انسانی و اقتصادی مانند سلامت روانی یا وضعیت شغلی فرد را به خطر بیندازد، در حوزه اجتماعی نیز می‌تواند افراد را منزوی و به‌دوراز امکانات و ظرفیت‌های اجتماع قرار دهد. در مواردی زنان سرپرست خانوار، بین خود و اطرافیان دیواری قرار داده و در موارد دیگری، علی‌رغم تمایل این زنان به فعالیت در اجتماع، باورهای نادرستی که در رابطه با این زنان در اذهان افراد جامعه است، منجر به ایجاد مزاحمت برای این زنان شده و به‌طور ناخواسته موجب طرد خواهند شد. در یکی از اسناد آمده:

«مجموعه عواملی همچون پیشینه نامناسب، محرومیت از نیازهای اساسی و ارزیابی از آینده نامناسب، زمینه طرد اجتماعی زنان سرپرست خانوار را فراهم کرده است که رهایی از آن برایشان به آسانی امکان پذیر نیست. گرچه در بعضی از موارد آن‌ها به صورت ارادی، داوطلبانه و خودخواسته دچار وضعیت طردشدگی شده بودند، و معتقد بودند تمام ارتباط‌ها و حمایت‌ها، پیامدی جز تحقیر نداشته است» (آزاده و تافته ۱۳۹۴).

مسائلی که منجر به ایجاد چالش طرد اجتماعی شده است شامل داغ ننگ و نگرانی از بدنامی، ناامنی محیط کار و زندگی، حاشیه‌نشینی و محدودیت شبکه‌های ارتباطی-تعاملاتی، محدودیت زمانی و عدم امکان تفریح، ضعف در شبکه روابط رسمی، ضعف در شبکه روابط فامیلی و غیررسمی و قطع ارتباط با خانواده، اقوام و آشنایان همسر، اطرافیان فقیر و فرار از دردسر کمک به این زنان توسط اطرافیان است. در این مورد یکی از مسئولان می‌گوید:

«میگن ای بابا اینم که همش آویزونه. همش یه پولی می‌خواد. با این ارتباط نداشته باشیم که کمتر از ما».

سرمايه اقتصادی

سرمايه اقتصادی یکی از مهم‌ترین ابعاد سرمايه‌های معیشتی است. سرمايه اقتصادی در معنای داشتن انواع سرمايه‌های دارای ارزش مبادله مانند پول، پس‌انداز، وام، نیروی کار، حقوق و... است. محرومیت اقتصادی در شرایطی رخ می‌دهد که افراد به دلایل متعدد توانایی تصاحب یا استفاده از منابع اقتصادی را به دست نیاورند.

فقر اقتصادی

مطالعه اسناد و مصاحبه‌های عمیق نشان می‌دهد که فقر اقتصادی از اصلی‌ترین دغدغه‌های زنان سرپرست خانوار است. شرایط فقر قابلیتی و اقتصادی، افراد را در چرخه

فقر نگه می‌دارد و مانع از اثربخشی حمایت‌های بیرونی می‌شود. بسیاری از اسناد و مطلعین به این موضوع اشاره کرده‌اند و بر اهمیت موضوع فقر اقتصادی زنان سرپرست خانوار و خطرات زندگی در فقر را برای این زنان خاطر نشان کرده‌اند.

«مسئله اقتصادی در واقع مهم‌ترین مسئله است که زنان سرپرست خانوار در زندگی روزمره خود با آن مواجه‌اند و قدرت و فشار این مسئله به حدی است که گاهی سایر گروه‌های مردم، اساساً این گروه را با این مسئله می‌شناسند» (معیدفر و حمیدی، ۱۳۸۶).

فقر گسترده، توده‌ای و همه‌گیر اگرچه خود می‌تواند علت تمامی مسائل دیگر باشد اما خود نیز از مسائل متعددی ناشی که شامل ضعف جامعه‌پذیری اقتصادی، کهن‌سالی، ضعف اقتصاد کلان و تورم، تعدد نقش‌های خانوادگی و عدم دسترسی به بیمه‌های اجتماعی است.

محرومیت از شغل مناسب

مسائلی که این زنان در زندگی‌شان با آن‌ها مواجه هستند موجب می‌شود از دسترسی به شغل با درآمد مکفی محروم بشوند. بررسی انجام‌شده نشان‌داد این چالش به دلیل تعدد نقش و فقر زمانی، محدودیت‌های فرهنگی و خانوادگی، کمبود مهارت و تحصیلات، عدم علاقه به کارکردن، ضعف دانش بازار کار، ضعف و بیماری جسمانی، ناامنی در محیط کار و بی‌اعتمادی دوسویه کارفرما و زنان سرپرست خانوار است. یکی از سرپرستان خانوار می‌گوید:

«همین الآن هم خیلی‌ها رو دارم که حتی راضین به جای ثابت مثلاً ماهانه برن نظافت خونه شون رو هم انجام بدن. کارهای منزل رو انجام بدن، ولی جای امنی باشه. خانمی رفته جایی کار کرده بهش توهین شده، هتک حرمت شده».

چالش خانه مناسب

داشتن مسکن مناسب یکی از چالش‌ها و دغدغه‌های زنان سرپرست خانوار است به ویژه زنانی که به دلیل شرایط اقتصادی‌شان تحت پوشش سازمان‌های حمایتی از جمله خیریه‌ها هستند، در اصل نیاز به مسکن از نیازهای پایه‌ای و اساسی همه افراد است که اقشار آسیب‌پذیر در مورد آن مشکلات زیادی را تحمل می‌کنند. یکی از زنان می‌گوید:

«الآن به بنده خدایی فعلاً موقت به جایی رو بهم داده ولی باید کرایه بدم که نمی‌توانم و از پشش برنمیام. به خرابه بهم داده بشینیم ولی باز نمی‌تونم کرایه بدم. یعنی کار ندارم که بتونم پرداختش کنم.»

این چالش به دلیل مسائلی چون فقر اقتصادی و نداشتن شغل مناسب، حاشیه‌نشینی و انتقال ناچیز دارایی‌ها است.

«مهم‌ترین دارایی خانواده‌ها غالباً مسکن است که به دلیل قوانین ارث کشور، زنان ارث بسیار ناچیزی از خانه مسکونی می‌برند» (شادی‌طلب و همکاران، ۱۳۸۴: ۱۰).

سرمایه فیزیکی

ضعف زیرساخت‌ها

«این زنان ناچارند به دلیل نداشتن مسکن، در سکونتگاه‌های نامناسب و حاشیه شهرها ساکن شوند، در زمان بیماری به درمان‌های سنتی اکتفا کنند و یا انواع بیماری‌های جسمی و روحی را تحمل نمایند. پیامد چنین شرایط و کنش‌های متقابلی نیز سوء تغذیه، داشتن تعاملات کمتر و شبکه روابط اجتماعی محدود و نهایت بیکاری و یا اشتغال در بخش‌های غیررسمی است» (مندگاری و رزاقی نصرآبادی، ۱۳۹۷). زیرساخت‌ها و شرایط کالبدی زندگی شهری و روستایی از نیازهای اولیه زندگی انسان است. زنان سرپرست خانوار به دلیل فقر اقتصادی ناچار به زندگی در محله‌هایی هستند که در حاشیه قرار گرفته، متناسب با وضعیت اقتصادی آن‌هاست و در آن‌ها امکانات اصلی مانند آب لوله‌کشی، برق، جاده،

مدرسه و... وجود ندارد. این ضعف در امکانات اولیه زندگی جمعی از اصلی‌ترین چالش‌های حوزه سرمایه‌های فیزیکی برای تمامی ساکنین این محلات به خصوص زنان سرپرست خانوار است.

فرآیندها و ساختارها

فرآیندها و ساختاری کلان در حوزه زنان سرپرست خانوار، به معنای نظام‌های فکری، فرهنگی، سازمان‌های دولتی و غیردولتی هستند که با سیاست‌گذاری‌ها و حمایت‌های خود به هر طریقی بر وضعیت زنان سرپرست خانوار تأثیرگذار هستند. برخی از نقصان‌های حوزه سیاست‌گذاری منجر به کندی روند بهبود وضعیت زنان سرپرست خانوار و شدت‌گیری فرآیندهای فقیر شدن آن‌ها گشته است. در این بخش پنج چالش اساسی مشخص شد. این چالش‌ها شامل: فرآیندهای وابستگی‌زا، چالش‌ها در حوزه تصمیم‌گیری، عدم کفایت حمایت‌ها و طرح‌های حوزه اشتغال، عملیاتی کردن ضعیف حمایت‌ها و اشتغال، عدم مشارکت زنان و احساس منفی نسبت به سازمان حمایتی است.



مدل ۴- چالش‌های مربوط به فرآیندها و ساختارهای واسط

فرایندهای وابستگی‌زا

زنان سرپرست خانوار وابسته به حمایت‌ها، عمدتاً از زنانی هستند که در زمان حضور سرپرست خود وابسته و از منابع توانمندسازی محروم بوده‌اند. وابستگی این زنان به حمایت‌های دولتی تا حدی است که برخی آنان را همسران دولت‌ها می‌دانند.

«نتایج تحقیقات داخلی در رابطه با وضعیت سرپرست خانوار که بیشتر بر روی طبقه پایین تمرکز داشتند، حاکی از آن است که ما در ایران از یک طرف، با نرخ بالای وابستگی زنان به سیستم دولتی و از طرف دیگر با نرخ بالای فقر این زنان مواجهیم» (احمدنیا و قالیباف، ۱۳۹۶: ۱۱۲).

این چالش تحت تأثیر مسائلی چون غلبه رویکرد حمایتی در مداخلات انجام شده، نگاه منفعلانه قوانین به این حوزه، عوامل فرهنگی چون اعتقاد به نقش‌های جنسیتی، اعتقاد به بخت‌واقبال، فرهنگ فقر نبود فرهنگ کار و دریافت کمک‌های چندگانه به دلیل عدم ارتباط مؤسسات خیریه و مؤسسات حمایتی عمومی است که باعث می‌شود در نهایت این افراد در فرایند وابستگی باقی بمانند. یکی از مددکاران زن می‌گوید:

«بعضی از مددجوها خیلی راحت یادگرفتن از اینجا بگیرم از اونجا بگیرم از اینجا در طول ماه از دوتا موسسه هم گوشت بگیره برای یک ماهش کافیه دیگه. می‌بینی مددجوها واقعاً تن به کار نمیدن. ما متوجه نمیشیم، استعلام از خیریه‌ها از انجمن‌ها از شهرداری نداریم».

چالش‌ها در حوزه تصمیم‌گیری

علاوه بر فرایندهای وابستگی‌زا، هنگام تصمیم‌گیری در مورد توانمندسازی و اشتغال زنان سرپرست خانوار نیز چالش وجود دارد. این چالش ناشی از مسائلی است که در ادامه به آنان اشاره می‌شود:

نبود اراده ملی برای حمایت از زنان سرپرست خانوار: برخی از پاسخگویان معتقدند هنوز اراده ملی برای حمایت و توانمندسازی به ویژه توانمندسازی شغلی و اقتصادی این زنان در کشور شکل گرفته است. یکی از مسئولین زن می‌گوید:

«من کارشناس این نتیجه می‌رسم که اراده ملی برای حل مشکل زنان وجود ندارد. به طرح منزلتی است شهرداری برای سالمندان داره - خب برای زن سرپرست خانواری که با به شرایط خاص هستش هم باید باشه».

نبود متولی واحد و موازی‌کاری: پراکندگی در امور مربوط به حمایت اجتماعی یکی از معضلات بزرگ حوزه سیاست‌گذاری زنان سرپرست خانوار و سایر موضوعات است. عدم تمرکز در ارائه خدمات و موازی‌کاری منجر به ناهماهنگی و تداخل مسئولیت‌های سازمانی شده که نهایتاً باعث به نتیجه نرسیدن سیاست‌ها می‌شود. ضعف در تقسیم کار بین نهادی، هدفمند نبودن مزایای اجتماعی، قطع ارتباط میان نهادهای متولی، پیچیدگی دستگاهی و درهم‌تنیده بودن فرآیندهای سازمانی، عدم اجرای قوانین و اسناد بالادستی، وجود ذی‌نفعان متعدد، نبود نظام اطلاعات یکپارچه و... برخی از عواملی هستند که در به وجود آمدن موازی‌کاری‌های نهادی دخیل هستند.

قدرت نداشتن متولی این حوزه: یکی دیگر از مسائلی که عموماً شنیده می‌شود این است که گویا متولی واحدی برای حوزه توانمندسازی زنان سرپرست خانوار وجود ندارد و اگر هم معاونت زنان ریاست جمهوری متولی است ساختار مناسب برای این کار را ندارد و نمی‌تواند اقدامات و پیگیری‌های لازم را داشته باشد. یکی از مسئولین زن می‌گوید:

«چون معاونت زنان ریاست جمهوری ساختار تشکیلاتی‌اش جوریه که آدم

احساس می‌کنه تشریفاتی».

رویکردهای کوتاه مدت و راه‌حل‌های فوری: جابجایی افراد و مدیران و منفعت‌طلبی‌های کوتاه مدت سازمانی در بسیار از مواقع منجر به ایجاد و اجرای سیاست‌های حمایتی‌ای می‌شود که نه تنها باعث توانمندسازی زنان سرپرست خانوار نمی‌شود، بلکه باعث وابستگی بیشتر و تخریب اعتماد به طرح‌های دولتی خواهد بود. یک مسئول زن اشاره دارد که:

«همش هم می‌خوان ضربتی فوری فوتی به چیزی طراحی کنن. ولی اینکه بیان واقعاً نقش‌ها رو تعریف بکنن به بار بیان خیلی هوشمندانه با طمانینه ببینن که هرکسی چجوری چه نقشی می‌تونه داشته باشه».

سیاست‌گذاری عرصه اشتغال توسط غیرمتخصصین: حوزه اشتغال و توانمندسازی مربوط به آن نیاز دارد افرادی در آن سیاست‌گذاری و طراحی حمایت کنند که متخصصین این حوزه باشند و دقیق بدانند برای اینکه زن سرپرست خانواری تبدیل به فردی توانمند به ویژه در حوزه اقتصادی شود می‌بایست چه امکانات و حمایت‌هایی از او به عمل آید. یکی از مسئولین زن می‌گوید:

«ما رشته‌هایمان چیز دیگری است و تخصص کافی برای بازاریابی و سرمایه‌گذاری نداریم. یک گروه تشکیل می‌دهیم و بعد می‌فرستیم به امان خدا درحالی‌که باید یک مشاور کارآفرینی در کنار این‌ها باشد».

تداخل کار اداری و سیاست‌گذاری: کارشناسان، مدیران دفاتر و معاونان همیشه زیر بار مسئولیت‌های اجرایی و اداری هستند فرصت کافی برای فکر، طراحی حمایت‌ها و سیاست‌گذاری ندارند. یکی از مسئولین زن می‌گوید:

«من مدام اینجا نشستم ازم انتظار می‌ره فلان نامه که از وزارتخونه اومده تا ظهر امروز باید جوابش بره... دیگه من فرصت کار فکری ندارم».

مشکل در تعاریف: تعاریف متعدد تا حد زیادی ناشی از تعدد وضعیت زنان سرپرست خانوار و ناهمگنی و پیچیدگی تعریف این قشر است اما بخشی از آن نیز به علت تعدد متولیان این حوزه بوده و امکان تعریفی واحد را برای همه دستگاه‌ها دشوار می‌کند.

عدم کفایت حمایت‌های حوزه اشتغال

به دنبال مسائلی که در چالش‌های فرایندهای وابستگی‌زا و چالش‌های تصمیم‌گیری وجود دارد، چالش‌هایی در حوزه حمایت‌ها و طرح‌های حوزه اشتغال و توانمندسازی بروز می‌کند به طوری که به دلیل عدم کفایت حمایت‌ها و طرح‌های حوزه اشتغال و در اصل نبود مدل مشخصی از توانمندسازی و فرایندهای آن افراد در عرصه ارائه و دریافت حمایت‌های این حوزه دچار اشکال می‌شوند. در این حوزه چهار دسته مسئله وجود دارد:

عدم تشخیص درست: طرح‌ها می‌بایست منطبق بر وضعیت افراد و گروه‌ها باشند. در شرایطی که این طرح‌ها ضعف در ساختار مشارکت محور داشته باشند و نتوانند گروه‌های تحت پوشش خود را به خوبی شناسایی و از آنان نیازسنجی کنند در مورد وضعیت زنان سرپرست خانوار این مسئله خود را در مواردی چون: عدم ارزیابی افراد، نسخه واحد برای همه، عدم شناسایی زنان توانمند، نسنجیدن بازار حمایت‌ها نشان می‌دهد. بسیاری از مشاغل که در طرح‌های توانمندی برای این زنان در نظر گرفته می‌شود شرایط خاص این زنان را نادیده گرفته و برای طیف گسترده‌ای از آن‌ها نسخه‌ای واحد در نظر گرفته می‌شود. یکی از مسئولین می‌گوید:

«توی برنامه‌ریزی‌ها مون متأسفانه الگوهای فرهنگی جاهای مختلف بهش توجه

نمی‌شه. ما به نسخه واحد می‌پیچیم برای همه!»

از یکی از مهم‌ترین معضلات اشتغال زنان سرپرست خانوار که مشغول تولید و ارائه محصول هستند، بحث نبود بازار فروش محصولات است. بسیاری از این زنان به علت‌هایی چون کمبود دانش و مهارت فروش محصول، نبود بسترهای مناسب، هزینه‌بر بودن فرآیندها، کیفیت کالا و... نمی‌توانند در عرصه رقابت و فروش محصولات موفق عمل نمایند. مددکار خانمی می‌گوید:

«کار تولیدی راه‌اندازی کرده بودند ولی بستر فراهم نبوده. اومده بودند

تولیدی لباس راه انداخته بودند، ... اومده بود سرمایه اولیه رو داده بود مددکار

گروه تشکیل داده بود پیوند بین اعضا تشکیل داده بود ولی خروجی نداشت».

مسائل مهارتی: از علل اصلی ضعف زنان سرپرست خانوار در کنار فقر اقتصادی، فقر قابلیت است. فقر قابلیت به معنای توانایی انجام اموری است که بتواند افراد را از وضعیت فقر و تنگدستی نجات دهد و منجر به اشتغال یا کسب درآمد شود. مشکل کم مهارتی و کم‌سوادی، باعث مختل شدن گام‌های اولیه توانمندسازی و به ویژه توانمندسازی شغلی می‌شود. یکی از مسئولین مرد می‌گوید:

«آماده‌سازی شغلی به خوبی انجام نمیشه یعنی نظارتی روی آماده‌سازی شغلی

نیست. عملاً به دونه گواهی میرن می‌گیرند که بله من آموزش مهارت‌های زندگی

را دیدم دو ساعت. تا زمانی هم که آماده‌سازی شغلی به خوبی انجام نشه ما خروجی خوبی نخواهیم داشت».

مسائل مالی: مسائلی که در حوزه مالی نیز وجود دارد مانع از آن می‌شود که این حمایت‌ها اثرگذاری لازم را داشته باشند. این مسائل در سه دسته تقسیم می‌شوند: سخت بودن فرایند گرفتن وام، کم بودن میزان وام و عدم پیگیری محل مصرف وام. این افراد به دلیلی ضعفی که در شبکه روابط غیررسمی خود دارند امکان چندانی برای پیدا کردن ضامن وام را ندارند و در مواردی بعد از چند تلاش ناموفق از گرفتن وام منصرف می‌شوند. در این مورد عموماً با جمله‌هایی نظیر آنچه در کادر پایین بدان اشاره شده است روبه‌رو می‌شویم. در این مورد یکی از زنان می‌گوید:

«رفتم دنبال وام بعد گرفتن دو تا ضامن کارمند می‌خواد منم که نداشتم. دیگه واقعیت ضامنو نداشتم و وام هم نگرفتم».

مسائل پایداری: مسئله دیگر مربوط به پایداری نتیجه حمایت‌های انجام شده است، آیا شغل ایجاد شده در نتیجه این حمایت از دوام برخوردار بوده و یا بعد از مدتی از بین رفته است. بخشی از این امر به تشخیص درست در همان ابتدای امر برمی‌گردد آیا مهارت‌ها و شرایط افراد به درستی شناسایی شده، آیا منطبق با این مهارت‌ها و بازارهای موجود بسته حمایت تهیه شده و در نهایت حیطه‌ای که برای پیدا کردن شغل و یا اشتغال‌زایی انتخاب شده است، بستر مناسبی برای فروش کالا یا خدمت تولید شده داشته است؟ علاوه بر این موارد دو مسئله دیگر اینجا مطرح است: عدم بررسی و پایش دوام کسب و کار و عدم ایجاد فضای فروش مناسب. در این مورد یکی از سرپرستان خانوار می‌گوید:

«بعدش یک نمایشگاه دیگه هم بود، ته سالن به ما جا دادند و مردها می‌آمدند و می‌رفتند داخل سالن. یک ساعتی می‌موندند و وقتی می‌اومدند بیرون خسته بودند و می‌رفتند. نیومدند اصلاً ما را ببینند».

عملیاتی کردن ضعیف طرح‌های حوزه اشتغال

با همه چالش‌ها و مسائلی که در مرحله قبل به آنان اشاره شد، هنگامی که طرح‌های توانمندسازی و اشتغال‌زایی عملیاتی می‌شوند، در این محدوده نیز سه دسته چالش خود را نشان می‌دهد.

چالش‌های درون دستگاهی

در درون دستگاه حمایتی یکسری مسائل وجود دارد که باعث می‌شود حمایت‌های انجام‌شده و مسیر توانمندسازی طراحی‌شده با مشکل روبه‌رو شود. متولی چندگانه بخش توانمندسازی و عدم ارتباط آن‌ها، مداخله بخش‌های دیگر در روند اجرا، مشخص نبودن مسیر و شاخص‌های توانمندی، مسائل بانک اطلاعاتی، مشخص نشدن نتایج طرح‌ها و آسیب‌شناسی آن‌ها، عدم پیگیری تعهدهای خودکفایی، کمبود و دیرکرد اعتبار و ... از جمله این مسائل هستند. یکی از مسئولین مرد می‌گوید:

«اینکه فرد رو بتونیم ره‌گیری کنیم از صفر تا صد مهمه. شما فرد رو از اول تا آخر باید ره‌گیری باشه که ما بدونیم تو کدوم مرحله است. می‌فهمم اینقدر وام گرفتن و شده شغل. نیازهاش رو هم می‌فهمم مثلاً نیاز به یخچال و کولر داره. مشکل درمان داره».

چالش گروه‌های تشکیل‌شده برای کار

در حوزه توانمندسازی زنان سرپرست خانوار یکی از طرح‌های مورد تأکید، ایجاد گروه‌های کاری است. در صحبت با مطلعین متوجه شدیم که این امر خود دارای چالش و مسائلی است مانع از کارآمدی آن شده. این مسائل عبارت‌اند از نبود مددکار آموزش‌دیده و باتجربه، بی‌انگیزگی زنان و انباشت مسائل، زمان‌بر بودن طرح، نوع‌شناسی نشدن جامعه هدف، عدم همکاری و خروج افراد از گروه و نبود حمایت‌ها از ابتدا تا انتها. یکی از مددکاران زن می‌گوید:

«مددجوی‌های ما انقدر دغدغه و مسائل اقتصادی دارند و اینکه بخوان تو به طرحی شرکت بکنند که به طرح زمان‌بری هست تا به پول برسند، یکی از انتخاب‌هاش آینه که اصلاً نمیدانند شرکت بکنه؛ یعنی وقتی می‌تونه به روز بره به جا کار خدماتی بکنه، همون روز پول کار رو بگیره هیچ‌وقت نمیدان خودش رو وارد به پروسه زمان‌بر بکنه».

چالش‌های بین دستگاهی

بخشی از چالش‌ها مربوط به ارتباطاتی است که بین سازمان‌ها و دستگاه‌های مختلفی که تلاش می‌کنند اقداماتی را در زمینه حمایت و توانمندسازی زنان سرپرست خانوار داشته باشند و یا نیاز است در این زمینه کاری انجام دهند. در گروه اول مسئله‌ای که وجود دارد موازی کاری و عدم همکاری و ارتباط با هم است و در گروه دوم عدم حمایت و ورود به مسائل زنان سرپرست خانوار است. به‌طور خلاصه در این بخش چهار دسته از مسائل به دست آمد: نبود ارتباط بین بخش‌های حمایتی دستگاه‌ها، وجود خیریه‌های متعدد و موازی کاری، نبود برخی از ارتباطات و تفاهم‌نامه‌های بین دستگاهی، عدم حمایت سایر دستگاه‌ها از زنان سرپرست خانوار.

سازمان و خیریه‌های متعددی در این عرصه هستند که مجموعه‌ای از اقدامات مشابه و موازی را ارائه می‌دهند که عموماً ارتباط و اطلاعی از اقدامات همدیگر ندارند. یکی از مددکاران زن می‌گوید:

«بینید همه نهادها و ارگان‌ها دارند موازی کاری می‌کنند. ... همه هم خوبه ولی هیچ‌کدوم از اینها به هم وصل نیستند از هم خبر ندارند.»

عدم مشارکت زنان و احساس منفی نسبت به سازمان حمایتی

آخرین چالشی که در بخش ساختارها و فرآیندها احصاء شد به زنان سرپرست خانوار برمی‌گشت، آنان در مسیر حمایت و توانمندسازی با مسائلی مواجه شده بودند که باعث می‌شد دیگر تمایلی به مشارکت و ورود به عرصه توانمندسازی نداشته باشند. بخشی دیگر از این مسائل شامل، بی‌اطلاعی از برخی حمایت‌ها، سردرگمی در یافتن حمایت‌های لازم، بی‌انگیزگی و تجربه‌های بد قبلی، ترس از دست دادن مستمری، همکاری وابسته به مددکاران و بی‌توجهی به خواسته زنان، احساس رها شدن از سوی بهزیستی است. یکی از زنان سرپرست خانوار می‌گوید:

«اولاً جالبه که اینا مارو جز مددجوهای خودشون دونستن و شما رو فرستادن سمت ما، چون خبری از ما کسی نمی‌گیره. رسماً اسممون آینه که ما مددجوی ... هستیم ولی در عمل هیچ خبری نیست».

چالش‌های موجود در استراتژی‌های معیشتی

استراتژی‌های معیشتی مجموعه‌ای از اقدامات، تصمیمات و تلاش‌های زنان سرپرست خانوار در جهت رویارویی با مشکلات و تأمین معیشت است. این استراتژی‌ها منجر به شکل‌دهی به جریان زندگی آن‌ها بوده و شیوه استفاده آن‌ها از سایر منابع معیشتی و شرایط کلی زندگی آن‌ها را نشان می‌دهد. آن دسته از زنان سرپرست خانوار که نتوانسته‌اند از حقوق مزایای بیمه همسر خود بهره‌مند باشند، یا خودشان از اموال قابل اتکاء یا شغلی مطمئن ندارند و نیازمند حمایت هستند، عموماً بعد از قضیه سرپرستی به منظور تأمین نیازهای خود چند استراتژی را دنبال می‌کنند: کار کردن، ازدواج مجدد، کمک گرفتن از خیره‌ها و مراکز حمایتی و کمک گرفتن از خانواده و آشنایان. در هر کدام از این استراتژی‌ها این زنان با چالش‌هایی مواجه هستند که می‌تواند آنان را از داشتن یک زندگی آرام و امن محروم سازد.

کارکردن و مسائل ناشی از آن

بسیاری از این زنان اگرچه نیاز مبرمی به کار و کسب درآمد دارند اما مزاحمت‌های بسیاری بر سر راه آن‌ها قرار دارد. در این بخش به‌طور خلاصه این مسائل شناسایی شد: انتخاب مشاغل غیرقانونی، غیررسمی وجود مسئولیت‌های خانوادگی و نبود ثبات شغلی و بیمه.

داشتن فرزند کم‌سن یا عضوی از خانواده که به دلایلی چون معلولیت یا بیماری نیازمند مراقبت باشد از موانع مهم اشتغال این زنان است.

«زنان سرپرست خانوار که همسران از کارافتاده، معتاد، سالمند و... دارند، به دلیل مزاحمت‌های ناشی از حضور آن‌ها نمی‌توانند شغل مناسبی داشته باشند» (فروزان و بیگلریان، ۱۳۸۲).

شرایط خاص خانوادگی به این زنان اجازه فعالیت عادی اقتصادی در اجتماع را نمی‌دهد و پول مضاعفی نیز برای پرداختن هزینه‌های نگهداری از اعضای خانواده توسط پرستار را ندارند. در شرایط بی‌پشتوانگی و نبود افراد حمایتگر از این زنان شرایط سخت‌تر خواهد شد و این زنان موقعیت‌های شغلی متعدد را به خاطر شرایطشان از دست می‌دهند. علاوه بر این در بسیاری از موارد خود زنان سرپرست خانوار نیز به دلایل ضعف جسمانی و مشکلات متعدد مانند بیماری، دردهای مزمن، معلولیت و... امکان حضور در محیط کار را ندارند. از سوی دیگر کارفرمایان نیز علاقه‌ای در به خدمت گرفتن این زنان ندارند. پرداختن به مشاغل غیررسمی ممکن است علل متعددی از جمله عدم احساس راحتی در محیط کار، مسافت، و... داشته باشد. از سوی دیگر از آنجاکه بسیاری از این زنان تحت پوشش سازمان‌های حمایتی هستند، با یافتن شغل ثابت و رسمی این حمایت‌ها را از دست می‌دهند. به همین منظور تمایل چندانی برای یافتن کار رسمی ندارند. علاوه بر نقش‌ها و مسئولیت‌های خانوادگی که مانع از حضور این زنان در محل کار می‌شود، نیاز مالی مبرم مانع از حضور این زنان در مشاغلی می‌شود که افراد بعد از یک دوره یک‌ماهه و حضور مداوم در محل کار حقوق پرداخت می‌شود. این زنان نیاز دارند کارهایی انجام دهند که خیلی سریع به پول برسند. کارهای خدماتی و غیررسمی در منازل برای تمیزکاری و اموری از این قبیل چنین فرصتی را فراهم می‌آورد.

ازدواج مجدد

یکی از راهکارهای انتخاب‌شده توسط این زنان ازدواج مجدد است که برای بازگشت به زندگی عادی و چارچوب معمول خانواده اتخاذ می‌شود. مسائلی که در این بخش شناسایی شد شامل: سوءاستفاده در ازدواج و وجود فرزندان و مشکلات

فرهنگی است. یکی از موانع اصلی ازدواج مجدد، مسئله حضور فرزندان و یا سایر افراد خانوار است که ممکن است نتوانند با ازدواج سرپرست خانوار و تشکیل خانواده جدید خود را وفق دهند. وجود مشکلات فرهنگی برای ارتباط‌گیری با مردان و حضور در اجتماع برای کسب فرصت‌های اشتغال نیز برای این زنان امری تقبیح شده است و مانع شکل‌گیری ارتباطات اجتماعی خواهد شد.

«بسیاری از زنان سرپرست خانوار در صورتی که گزینه مناسبی پیش رو داشته باشند تمایل دارند دیگر بار ازدواج نمایند اما این اقدام با چالش‌هایی از قبیل وجود فرزندان و یا مخالفت فرزندان به ازدواج مجدد والد همراه است» (واعظی و طلسمی، ۱۳۹۵).

برخی از زنان معتقدند که در صورت وجود فردی مناسب حاضر به ازدواج مجدد بوده و این امر را عاملی برای خروج از فشار و بار مسئولیت می‌دانند. در سوی دیگر برخی از زنان نیز معتقدند که ازدواج مجدد باعث بروز مشکلات خانوادگی میان فرزندان و همسر خواهد شد. برخی از زنان نیز که تجارب تلخی از دوران ازدواج داشتند این امر را اشتباه مجدد می‌دانند. برخی از زنان سرپرست خانوار معتقدند در فرصت‌های ازدواج بیشتر مردانی به آن‌ها رجوع می‌کنند که یا دچار آسیب‌هایی مانند بزهکاری و اعتیاد هستند و یا سن بالاتری داشته و نیازمند مراقب هستند. علاوه بر این در مواردی، مردان قصد سوءاستفاده از این زنان را داشته و از پیشنهاد ازدواج برای نزدیکی با این زنان استفاده می‌کنند.

کمک گرفتن از خیریه‌ها و مراکز حمایتی

استراتژی معیشتی دیگر برای این زنان مراجعه به خیریه‌ها و مراکز حمایتی است، برخی از آنان با مراجعه به مراکز دولتی و عمومی توانسته‌اند از برخی مستمری‌ها و حمایت‌ها برخوردار شوند، اما بخشی دیگر به دلیل شبکه روابط رسمی ضعیف، طرد اجتماعی، پر بودن ظرفیت حمایت‌ها و ... نتوانسته‌اند از این چالش‌ها بهره‌مند شوند.

کمک گرفتن از خانواده و آشنایان

استراتژی دیگری که برای تأمین معیشت در زندگی این زنان شناسایی شد، کمک گرفتن از دوستان و آشنایان است. شبکه روابط دوستی و فامیلی می‌تواند بخشی از نیازهای این زنان را تأمین کند اما مسئله‌ای که وجود دارد ضعف شبکه‌های این افراد است، کسانی که با آنها آشنا هستند نیز خودشان چندان اوضاع مناسبی نداشته و نمی‌توانند حمایت قابل توجهی از آنان داشته باشند به همین دلیل این افراد مجبورند به مراکز حمایتی مراجعه کنند.

۵- جمع‌بندی

مطالعه حاضر مبتنی بر مدل معیشت پایدار، در چهار حوزه زمینه‌های آسیب‌پذیری، منابع و سرمایه‌های در دسترس، فرآیندها و ساختارهای کلان و استراتژی‌های انتخاب‌شده توسط زنان سرپرست خانوار، مسائل و چالش‌هایی که در حوزه اشتغال و توانمندسازی و حمایت‌های انجام‌شده از این زنان وجود دارد را با کمک روش فراترکیب و مصاحبه‌های عمیق با مطلعین این حوزه موردبررسی قرار داد. این مدل کمک کرد چالش‌ها و مسائل در ابعاد و سطوح مختلف بررسی شوند تا مشخص شود چرا حمایت‌های حوزه اشتغال و توانمندسازی نمی‌توانند از اثربخشی لازم برخوردار باشند. در بررسی‌های انجام‌شده با چنین جامعیتی به این بخش پرداخته نشده است. عوامل زمینه‌ای و مسائلی که در خود حمایت‌ها و سازمان‌های حمایتی وجود دارد نیز عموماً مورد توجه قرار نگرفته است.

زنان سرپرست خانوار، یکی از گروه‌های آسیب‌پذیر جامعه هستند که زندگی‌شان تحت تأثیر فرآیندهای کلان اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بوده و عدم دسترسی به سرمایه‌های مختلف موجب ضعف در قدرت عاملیت آنان شده است. فقر عمیق اقتصادی که خود ریشه ضعف اقتصاد کلان و مسائلی مانند تورم، تحریم و نبودن فرصت‌های شغلی و ... دارد زندگی این زنان را مختل کرده است. بسترهای اجتماعی به شکلی است که

تولیدکننده زن سرپرست خانواری است که توانایی اداره زندگی خود و اعضای خانواده‌اش را با کمک منابع موجود و در دسترس را ندارد و مجبور است به سازمان‌های حمایتی و خیریه‌ها مراجعه کند.

به لحاظ دسترسی به سرمایه‌های معیشتی مانند سرمایه انسانی، این زنان به دلایل متعددی از جمله بی‌سوادی و کم‌سوادی، ضعف در تأمین نیازهای اولیه، در خطر بودن امنیت غذایی آن‌ها، نداشتن مسکن مناسب و حاشیه‌نشینی، ضعف و بیماری‌های جسمی و روانی دچار فقر شدید هستند. امکان استفاده از سرمایه اجتماعی و رشد و شبکه‌سازی آن نیز عمدتاً به دلایل فرهنگی و طرد تحمیلی یا خودخواسته، ضعف در شبکه‌های روابط رسمی و غیررسمی مخدوش می‌شود. این زنان در معرض انزوا و تنهایی بوده و مسائلی از جمله داغ‌نگ اجتماعی همواره آن‌ها را از حضور در اجتماع و شکوفایی تعاملات بازمی‌دارد. از سوی دیگر، محرومیت این زنان از سرمایه‌های اقتصادی و دسترسی به آن‌ها بر فقر شدید آن‌ها تأثیرگذار است. کم‌بود مهارت و تحصیلات، نداشتن اجازه کار، ناامنی در محیط کار، تعدد نقش‌های خانوادگی و فشار مسئولیت، ضعف دانش از بازار کار و ... باعث می‌شود تا این زنان نتوانند در عرصه شغلی تجربیات موفق‌تری داشته باشند و تأمین نیازهای اولیه‌ای مانند مسکن جزء دغدغه‌های اساسی آنان است.

علاوه بر آن، به علت حاشیه‌نشینی و زندگی در محلات نامناسب، عمدتاً دسترسی مناسبی به زیرساخت‌های اساسی ندارند. حتی در صورت وجود این امکانات، فقر آن‌ها اجازه استفاده از بعضی خدمات را نمی‌دهد. بررسی‌های پیشین بر فقر قابلیت‌های این افراد تأکید داشتند و بررسی حاضر نشان داد چالش‌های هر بخش از سرمایه‌ها در این زنان چیست و علت فقر قابلیت‌های آنان در مسائلی چون زندگی در مناطق و خانواده‌های محروم، بی‌سوادی و کم‌سوادی، هزینه‌های بالای یادگیری، اعتقاد به نقش‌های جنسیتی در جامعه‌پذیری، نداشتن روحیه ریسک بر زمان و انباشت مسائل، ازدواج در سن پایین و ... است و برای حل چالش باید به مسائل ریشه‌ای آن تمرکز داشت.

بخش فرآیندها و ساختارهای کلان این حوزه بخشی بود که به دلیل مصاحبه با مددکاران و مدیران چالش‌های مهم و جدیدی در آن مشخص گردید که پیش از این در سایر مطالعات عموماً به آنان توجه نشده بود در حالی که معضلات و چالش‌های موجود در این حوزه‌ها تأثیر بسیار مهمی بر عدم کارآمدی حمایت‌ها و توانمند نشدن زنان سرپرست خانوار دارد. بی‌توجهی به چالش‌های موجود در خود حمایت‌ها، سازمان‌های ارائه‌دهنده حمایت و روابط بین سازمان‌ها موجب می‌شود تنها زنان سرپرست خانوار مسئول عدم توانمندی‌شان شناخته شوند، در حالی که نیاز است این مسیر مورد بازبینی و اصلاح قرار گیرد. در این بعد که پنج چالش عمده وجود دارد: فرایندهای وابستگی‌زا، چالش‌ها در حوزه تصمیم‌گیری، عدم کفایت حمایت‌ها و طرح‌های حوزه اشتغال، عملیاتی کردن ضعیف طرح‌های حوزه اشتغال و عدم مشارکت زنان و احساس منفی نسبت به سازمان حمایتی. به نظر می‌رسد در هر سطح چالش‌ها و مسائلی که موجب آن شده‌اند در به وجود آمدن چالش سطح بعدی مؤثر بوده‌اند و مانع از اثربخشی اقدامات و حمایت‌های انجام‌شده در حوزه زنان سرپرست خانوار، افزایش منابع معیشتی آنان و قدرت عاملیت آنان شده به طوری که تعداد بسیار محدودی از آنان توانسته‌اند بعد از دوره‌ای به توانمندی برسند و چتر حمایتی نهادهای خدماتی خارج شوند. نبود الگویی اولاً مشخص و ثانیاً متناسب با شرایط زنان سرپرست خانوار از جمله ضعف‌های اساسی این حوزه است، الگویی که همه ابعاد توانمندسازی و سرمایه‌ها و منابع معیشتی را در نظر گرفته و قابل رصد و رهگیری باشد.

به همین روی، زنان سرپرست خانوار در زندگی خود، با وجود تمامی معضلات، راهکارها و استراتژی‌های متعددی برای فائق آمدن بر مشکلات خود اتخاذ کرده‌اند. ازدواج دوم و بازسازی خانواده یکی از این استراتژی‌هاست که خود با چالش‌های متعددی از جمله ناسازگاری فرزندان، سوءاستفاده در ازدواج و ... روبه‌رو است. در زندگی شغلی نیز چالش‌های متعددی بر سر راه این زنان وجود دارد. زنان سرپرست خانوار عمدتاً به علت تعدد نقش‌ها و مسئولیت‌های خانوادگی و نگهداری و تربیت فرزندان، شرایط اشتغال به خصوصی داشته و در مشاغل ناپایدار، مقطعی، غیررسمی و بعضاً غیرقانونی مشغول به

فعالیت هستند. تمایل شغلی این زنان به سمت مشاغل خرد و خانگی است که شرایط انعطاف‌پذیرتری دارند؛ اما مشاغل خانگی نیز ممکن است نتواند نیازهای آن‌ها را پوشش دهد و آینده‌ای امیدوارکننده برای آن‌ها بسازد.

بررسی مسائل و چالش‌های موجود به این دلیل صورت گرفت که هر نوع مداخله‌ای در حوزه اشتغال و توانمندسازی زنان بی‌توجه به این چالش‌ها نمی‌تواند به نتایج لازم برسد، بی‌توجهی به مسائلی که باعث می‌شود زنان سرپرست خانوار تمایلی به ورود به این عرصه نداشته باشند و در صورت ورود نیز به نتیجه شایسته در حوزه اشتغال و توانمندسازی نرسند ضروری است تا بتوان مطابق با شرایط خاص این زنان اقداماتی را طراحی کرد.

بر اساس مطالعه حاضر می‌توان یکسری پیشنهادات علمی و اجرایی داشت:

- شناسایی راه‌حل‌های مسائل موردبررسی
- اولویت‌بندی مسائل، چالش‌ها و راهکارها
- تیپ‌شناسی زنان سرپرست خانوار بر اساس سرمایه‌ها و مسائل موجود
- طراحی الگوی اشتغال و توانمندسازی زنان سرپرست خانوار بر اساس چالش‌های موجود
- طراحی الگوی اشتغال و توانمندسازی زنان سرپرست خانوار بر اساس تیپ‌شناسی

از این زنان

- توجه به الگوهای مختلف اشتغال
- عدم تمرکز صرف بر الگوی کارآفرینی برای توانمندسازی زنان سرپرست خانوار
- توجه بیشتر به چالش‌های مربوط به فرایند حمایت و توانمندسازی و ارتباطات درون




سازمانی و بین سازمانی

- طراحی الگویی مبتنی بر همسویی و همکاری بخش‌های مختلف

تعارض منافع: تعارض منافع نداریم.

سپاسگزاری: از تمام کسانی که ما را در انجام این پژوهش یاری رسانده‌اند، سپاسگزاریم.

ORCID

Mohammad Khademi Kolehrou		http://orcid.org/0000-0003-1447-260X
Fatemeh Jalali		http://orcid.org/0000-0002-3311-1124
Amirali Sharif Mohseni		http://orcid.org/0000-0002-1078-473X

منابع

- معاونت ریاست جمهوری در امور زنان و خانواده، (۱۴۰۰)، طرح جامع توانمندسازی زنان سرپرست خانوار، موضوع بند ت ماده ۸۰ قانون برنامه ششم توسعه، معاونت ریاست جمهوری در امور زنان و خانواده.
- احمدنیا، شیرین و قالیباف، کامل. (۱۳۹۶)، "زنان سرپرست خانوار در تهران: مطالعه کیفی تجربیات، چالش‌ها و ظرفیت‌های آن‌ها." *رفاه اجتماعی*، سال هفدهم، شماره ۶۵: ۱۰۳-۱۳۶.
- آزاده، اعظم و تافته، مریم. (۱۳۹۴)، "روایت زنان سرپرست خانوار از موانع شادمانی (مطالعه موردی زنان سرپرست خانوار تهران)." *مطالعات زن و خانواده*، سال سوم، شماره ۲: ۳۳-۶۰.
- افشانی، سید علیرضا و زمانی، مسعود. (۱۴۰۰)، "توانمندسازی زنان سرپرست خانوار در ایران: مروری نظام‌مند." *رفاه اجتماعی*، سال بیست‌ویک، شماره ۸۰: ۴۵-۸۰.
- عباس زاده، محمد، بوداقتی، علی و علمداری، اقدسی. (۱۳۹۰)، "توانمندسازی زنان سرپرست خانوار با تأکید بر راهکارهای بومی." *همایش ملی توانمندسازی با رویکرد جهاد اقتصادی در کمیته امداد امام خمینی «ره»*.
- اکبری ترکمانی، نسرین، قاسمی، وحید و آقابابایی، احسان، (۱۳۹۷)، "توانمندسازی زنان سرپرست خانوار منطقه ۵ شهر اصفهان با تأکید بر مؤلفه اشتغال." *مطالعات اجتماعی و روانشناختی*، شماره ۷: ۳۶-۵۶.
- حسن‌پور، اکبر، ابطحی، سید امیررضا، عزیزپور، عبدالصمد و داداشی، مژگان. (۱۴۰۰)، "شناسایی و اولویت‌بندی راه‌های توانمندسازی زنان سرپرست خانوار." *رفاه اجتماعی*، سال بیست‌ویک، شماره ۸۰: ۸۱-۱۱۵.
- پرچی، داود و درخشان، فاطمه، (۲۰۱۹)، "بررسی تطبیقی رابطه توسعه اقتصاد فرهنگ و نظم در جامعه." *فصلنامه علوم اجتماعی*، سال بیست‌وشش، شماره ۸۶: ۱-۴۰.

۳۲۰ | فصلنامه علمی برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی | سال چهاردهم | شماره ۵۷ | زمستان ۱۴۰۲

- جوادیان، سید رضا، میرزایی، هادی و افراسیابی، حسین. (۱۳۹۸)، "مطالعه کیفی دلایل و زمینه‌های مشارکت نکردن زنان سرپرست خانوار در برنامه‌های توانمندسازی." پژوهش‌های راهبردی مسائل اجتماعی ایران، سال هشتم، شماره ۲۵: ۶۵-۸۶.

- حاجی‌لو، وحید، ولی‌زاده، حبیب و مقیمی، زهرا. (۲۰۲۰)، "شناسایی مؤلفه‌های سازماندهی و توانمندسازی زنان سرپرست خانوار در شهرستان چالدران." فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات راهبردی زنان، سال بیست‌وسه، شماره ۹: ۹۵-۱۱۶.

- شجاع‌نوری، فروغ، روشنی، شهره، تافته، مریم و خادمی، فاطمه. (۱۳۹۷) "فرا تحلیل پژوهش‌های حوزه زنان سرپرست خانوار طی ۱۰ سال گذشته (با تأکید بر راهکارهای کاهش آسیب‌ها)." معاونت امور زنان و خانواده ریاست جمهوری: ۹۶.

- دیپا، نارایان. (۱۳۹۴)، توانمندسازی و کاهش فقر کتاب مرجع بانک جهانی، انتشارات کریمخان.

- رزمجو، معصومه و فیروزآبادی، آمنه. (۱۳۹۹)، بررسی رابطه بین عوامل فرهنگی و توانمندسازی اقتصادی زنان سرپرست خانوار (مطالعه موردی: زنان سرپرست خانوار تحت پوشش بهزیستی شهرستان بردسیر). هفتمین کنفرانس بین‌المللی دستاوردهای نوین پژوهشی علوم تربیتی، روانشناسی و علوم اجتماعی، ۱-۱۳.

- رضایی‌تبار، رضا، زارع، حمید و مقیمی، سید محمد. (۱۳۹۱)، "الگوی تعاملی توانمندسازی از طریق مشارکت‌های اجتماعی در کمیته امداد امام خمینی «ره» با رویکرد مسجدمحوری." مدیریت اسلامی، سال بیستم، شماره ۲: ۱۴۷-۱۷۳.

- روشنی، ظهره، تافته، مریم، خسروی، زهره و خادمی، فاطمه، (۲۰۲۰). "شرایط تأثیرگذار بر وضعیت زندگی زنان سرپرست خانوار در ایران و راهکارهای کاهش آسیب‌ها." مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، سال نهم، شماره ۳: ۶۹۳-۷۱۷.

- زارعان، منصوره، زارعی، معصومه و هنردوست، عطیه. (۱۳۹۷)، "توانمندسازی زنان سرپرست خانوار با تأکید بر برنامه‌های چهارم، پنجم و ششم توسعه جمهوری اسلامی ایران." زن در توسعه و سیاست (پژوهش زنان)، سال شانزدهم، شماره ۲: ۳۱۹-۳۳۸.

- ستاره فروزان، آمنه و بیگلریان، اکبر. (۱۳۸۲)، "زنان سرپرست خانوار: فرصت‌ها و چالش‌ها." زن در توسعه و سیاست، سال یک، شماره ۵: ۳۵-۵۸.

- شادی طلب، ژاله، رهابی، معصومه و ورمزیار، حسن. (۱۳۸۴)، "فقر درآمدی فقط یک جنبه از فقر زنان سرپرست خانوار." *رفاه اجتماعی*، سال چهارم، شماره ۱۷: ۲۲۷-۲۴۸.
- شیانی، ملیحه و زارع، حنان. (۲۰۲۰)، "فرا تحلیل مطالعات زنان سرپرست خانوار در ایران." *مطالعات جامعه‌شناختی*، سال بیست و ششم، شماره ۵۵: ۶۷-۹۷.
- مندگار، علی، رزاقی، حجیه و گنجویی، اشرف. (۱۳۹۷)، "وضعیت اقتصادی زنان سرپرست خانوار تحت پوشش نهادهای حمایتی: مطالعه‌ای کیفی در شهر شیراز." *نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران*، سال سیزدهم، شماره ۱: ۲۵-۲۸.
- فیروزآبادی، سید احمد و دیباجی، شکوه. (۲۰۱۸)، "نقد سیاست اجتماعی در باب زنان سرپرست خانوار در ایران." *بررسی مسائل اجتماعی ایران*، سال هشتم، شماره ۲: ۲۵-۵۱.
- قلی‌پور، آرین و رحیمیان، اشرف. (۱۳۹۰)، "رابطه عوامل اقتصادی، فرهنگی و آموزشی با توانمندسازی زنان سرپرست خانوار." *رفاه اجتماعی*، سال یازدهم، شماره ۴۰: ۲۹-۶۲.
- کتابی، محمود، یزدخواستی، بهجت و فرخی، زهرا. (۱۳۸۲)، "توانمندسازی زنان برای مشارکت در توسعه." *زن در توسعه و سیاست*، سال اول، شماره ۷: ۵-۳۰.
- کرد زنگنه، جعفر و اقبالی، علیرضا. (۲۰۱۷)، "بررسی وضعیت اشتغال زنان سرپرست خانوار در ایران." *دو فصلنامه جمعیت*، شماره ۹۷ و ۹۸: ۱۵-۳۴.
- کرمانی، مهدی، مظلوم خراسانی، محمد، بهروان، حسین و نوغانی، محسن. (۱۳۹۴)، "توانمندسازی مبتنی بر کارآفرینی اجتماعی: ارائه یک نظریه زمینه‌ای (مطالعه موردی ستاد توانمندسازی زنان سرپرست خانوار شهرداری تهران)." *دانشگاه فردوسی مشهد*، سال دوازدهم، شماره ۲: ۱۰۷-۱۳۶.
- کیمیایی، سید علی. (۱۳۹۰)، "شیوه‌های توانمندسازی زنان سرپرست خانوار." *رفاه اجتماعی*، ۱۱ (۴۰): ۶۳-۹۲.
- محمدی، زهرا. (۱۳۸۵)، *زنان سرپرست خانوار*. تهران، روابط عمومی شورای فرهنگی، اجتماعی زنان.
- معیدفر، سعید و حمیدی، نفیسه. (۱۳۸۶)، "زنان سرپرست خانوار: نکته‌ها و آسیب‌های اجتماعی." *نامه علوم اجتماعی*، سال پانزدهم، شماره ۳۲: ۱۳۱-۱۵۸.

۳۲۲ | فصلنامه علمی برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی | سال چهاردهم | شماره ۵۷ | زمستان ۱۴۰۲

- نازک‌تبار، حسین و ویسی، رضا. (۱۳۸۶)، "وضعیت اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی زنان سرپرست خانوار استان مازندران." *رفاه اجتماعی*، سال هفتم، شماره ۲۷: ۱۳۱-۱۵۸.

- کبیر، نایلا. (۱۳۸۹)، جنسیت و توانمندی. تهران، انتشارات آگاه.

- نقیعی، فریده، باقری، اکرم. (۱۳۹۳)، بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر گرایش به آسیب‌های اجتماعی زنان سرپرست خانوار مطالعه موردی زنان تحت پوشش کمیته امداد امام خمینی «ره» و بهزیستی شهرستان بابلسر. *کنفرانس بین‌المللی اقتصاد، حسابداری، مدیریت و علوم اجتماعی*: ۱-۱۲.

- نوروزی، فریبا. (۱۳۹۵)، تبیین نظریه‌های راهگشا در ترسیم مدل علی توانمندسازی زنان با تاکید بر توانمندسازی اقتصادی. *کنفرانس بین‌المللی نخبگان مدیریت*: ۱-۱۴.

- واعظی، کبری و طلسمچی، جواد. (۱۳۹۵)، نیازهای زنان سرپرست خانوار. *دومین کنگره بین‌المللی توانمندسازی جامعه در حوزه علوم اجتماعی، روانشناسی و علوم تربیتی*.

- Un, (2012). *Background paper for the United Nations Expert Group Meeting Promoting Empowerment of People in Achieving Poverty Eradication, Social Integration and Full Employment and Decent Work for All*.
- Abou-Shouk, Mohamed, Taha, Maryam, Nohammad, Ahmad. (2021). "Women's empowerment and tourism development: A cross-country study." *Tourism Management Perspective*, 37.
- son, Edward H. and Ellis, Frank. (2001). ". "The livelihoods approach and management of small-scale fisheries." *Marine Policy*, 25: 377-388.
- Chant, Sylvia and Campling, Jo. (1997). *Women-headed Households: Diversity and Dynamics in the Developing World*. Houndmills, Basingstoke: Macmillan.
- Biswas, S. K. (2010). *"New Tribal Panchayat in Nicobar Islands. Kurukshetra."* Ministry of Rural Development, New Delhi.
- Chambers, Robert. and Conway, Gordon. (1991). *"Sustainable rural Livelihoods: Practical Concepts for the 21st century."* Brighton: IDS.
- DFID (1999). *Sustainable livelihoods guidance sheets*. London, DFID.
- Ernst, Christoph, Hagemeyer, Krzysztof, Marcadent, philippe, Oelz, Martin. (2012). *"Poverty Reduction and Pro-Poor Growth: The role of empowerment."* OECD.
- lato, Martin, Muttarak, Raya, Pelsler, Andre. (2017). "Women, Weather, and Woes: The Triangular Dynamics of Female-Headed Households." *Economic*

Vulnerability, and Climate Variability in South Africa, *World Development* 90: 41-62.

- Golla, Anne Marie, Malhotra, AnjuRekha. (2011). "*Understanding and Measuring Women's Economic Empowerment Definition.*", International Center for Research on Women (ICRW)
- Hossain, Shahadat. (2005). "'Poverty, Household Strategies and Coping with Urban Life: Examining 'Livelihood Framework' in Dhaka City, Bangladesh. Bangladesh." *e-Journal of Sociology*, 2 (1) available at: household survey2006.
- uis, Marloes, Hansen, Nina, Otten, Sabine and Lensink, Robert. (2017). "A Three-Dimensional Model of Women's Empowerment: Implications in the Field of Microfinance and Future Directions". *Front. Psychol.* 8:1678
- Krantz, Lasse. (2001). "*The sustainable Livelihood Approach to poverty Reduction An Introduction.*" Swedish International Development Cooperation Agency.
- Raheim, Salome. Bolden., Jacquelyn. (1995). "Economic Empowerment of Low Income Women through Self-Employment Programs." *Affilia- journal of women and social work* 10: 138 - 154.
- Rakodi, Carole. (2002). *A Livelihoods Approach: Conceptual Issues and Definitions.* In C. Rakodi & T. Lloyd-Jones (Eds.). London, Earthscan.
- Routledge, Brayan., and Amsberg, Yoachim. (2002). "'Social Capital and Growth'" *Journal of Monetary economics*, 50: 167-193.
- Sen, Amartia. (2000). "*Social Exclusion: Concept, Application and Security.*" Social Development papers.
- Shen, Fujun. (2009). *Tourism and the Sustainable Livelihoods Approach: Application within the Chinese contex. Athesis for the degree of Doctor of Philosophy*, Lincoln University.
- Verrest, Hebe. (2007). "*Home-Based Economic Activities and Caribbean Urban Livelihoods.*" Univesiteit Van Amsterdam.

استناد به این مقاله: خادمی، محمد؛ جلالی، فاطمه و شریف محسنی، امیرعلی. (۱۴۰۲). احصاء نظام مسائل اشتغال و توانمندسازی زنان سرپرست خانوار. فصلنامه برنامه ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، ۱۴(۵۷)، ۳۲۳-۲۷۱.



Social Development and Welfare Planning Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.